

दुमाजुदेवी-भक्तपुर

प्रस्तोता: पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ

प्रस्तुत अध्ययन प्रतिवेदन जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालयको सहयोगमा

विषय प्रवेश

पुरातत्त्वका दृष्टिले पूर्व प्राचीनकालतिरै नेपाल-उपत्यकामा मातृमत (शाक्त सम्प्रदाय) प्रचलित भइसकेको ज्ञात हुन्छ। उपत्यकाका अनेक स्थानमा प्राप्त ईसाको प्रथम शताब्दीदेखिका मातृदेवीका मूर्ति यस कुराको पुष्टिका लागि उदाहरणस्वरूप छन्। मातृदेवीको पूजा उपासना उत्तर प्राचीनकालतिर पनि चलिरहेको कुरा अभिलेखिक प्रमाणका अतिरीक्त यसै कालतिरका मातृदेवीका मूर्तिका आधारमा पनि जान्न सकिन्छ। तथापि यसकालतिर मातृदेवीका तुलनामा पुरुपदेवता चाहिँ राजकीयस्तरमै विशेष लोकप्रीय रह्यो। स्वतन्त्र रूपले चलेका अनेक धार्मिक सम्प्रदायहरूमा विशेषगरी ईशाको सातौँ शताब्दीदेखि तन्त्र सिद्धान्तले प्रभाव पाउँदा लान थालेपछि अपरिहार्य रूपले मातृदेवीको महत्त्व एवं तिनका अनेक तान्त्रिक स्वरूप पनि बढ्दै जानथालेको दृष्टिगोचर हुन्छ। उत्तर प्राचीनकालमा केन्द्रीय शासन राजनैतिक प्रशासनिक दृष्टिले निकै मजबूत रह्यो। तर पूर्व मध्यकालमा आईपुग्दा अस्थिरता आक्रमण प्रत्याक्रमण, प्राकृतिक प्रकोप जस्ता घटनाहरूले बराबर शासक एवं जनताहरूलाई आक्रान्त पार्न थालेपछि पहिलेका सामान्य पुरुपदेवताका तुलनामा उग्र तान्त्रिक स्वरूपका मातृदेवीको पूजा उपासना सुरक्षाका दृष्टिले अत्यन्त लोकप्रीय भएर आयो। मध्यकालको पूरै लौकिक जीवनलाई तन्त्रप्रधान शाक्त धर्म-संस्कृतिले प्रभावित पार्यो, पुरुपदेवता शक्तिका सहायकका रूपमा मात्र देखा पर्न थाले, स्वेष्टदेवता/ईष्टदेवताका रूपमा राजकीय महत्त्व पाउँदै अनेक नाम र स्वरूपमा मातृदेवीको महत्त्व बढ्यो। मानेश्वरी, दुमाजु र तलेजु यस कुराको पुष्टिका लागि उदाहरणस्वरूप छन्।

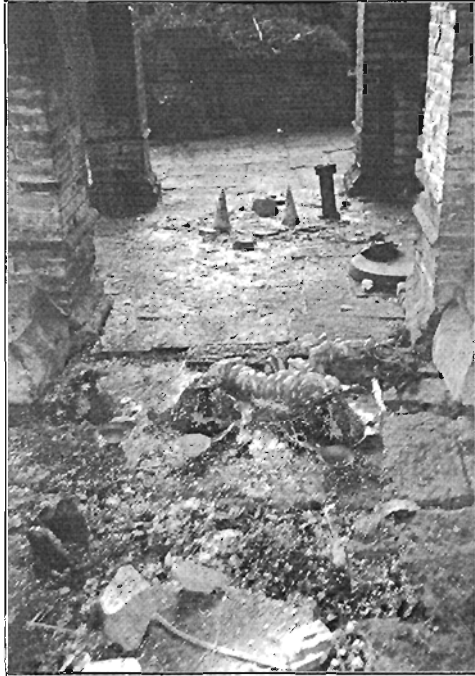
दुमाजुदेवीको आगमन एवं प्रतिष्ठाकाल

पूर्व मध्यकालका राजा आनन्ददेव (वि.सं १२०४) को पालादेखि यक्षमल्लको समयसम्म तीन शताब्दी भन्दा पनि केही बढी समयसम्म नेपालमण्डलको राजधानी नगरको रूपमा भक्तपुर रहँदा राजनैतिक प्रशासनिक दृष्टिले मात्र नभएर धार्मिक सांस्कृतिक दृष्टिले शाक्त तान्त्रिक धर्मको प्रचार-प्रसारको प्रवाह पनि यसै युगमा चलेको थियो। यसो हुँदा भक्तपुर राजदरबार शाक्त कौल मतको मूल थलोकै रूपमा समेत विकसित हुन पुग्यो, दरवार राजकीय बासस्थानको रूपमा मात्र नभएर अनेक समयमा प्रतिष्ठापित उच्चतम शाक्त तान्त्रिक देवदेवीका कारण देवस्थलकै रूपमा समेत देखापर्यो। मल्ल राजाहरूले स्वेष्टदेवता/ईष्टदेवताका रूपमा मान्दै आएका उपर्युक्त आगमदेवताहरू यस कुराको पुष्टिका लागि उदाहरणस्वरूप छन्।

भक्तपुर राजदरबारस्थित मानेश्वरी, दुमाजु र तलेजु एकै समयमा नभएर अनेक कालमा प्रतिष्ठापित भएका हुन् भन्ने कुरा यस विषयका प्रमाणहरूले देखाएको छ। मानेश्वरी (हाँडिगाँउ) उत्तर प्राचीनकालतिरै प्रसिद्ध देवी थिइन्। मध्यकालमा मातृमतको लोकप्रीयता बढेपछि भक्तपुर राजदरवारमा तिनकै तान्त्रिक-प्रतिरूप प्रतिष्ठा हुनपुगेको देखिन्छ। अनि पशुपतिसँगै मानेश्वरी पनि राष्ट्रिय एवं राजकीय देवीकै रूपमा पुजिन पुगिन्। मल्ल राजाहरूले धारण गरेका राजप्रशस्तिमा मानेश्वरीको उल्लेखवाट पनि यस कुराको प्रामाणिक पुष्टि मिल्छ।

भक्तपुर राजदरवारस्थित मानेश्वरी, दुमाजु र तलेजुले विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दीको मध्यसम्ममा आईपुग्दा राजकीय एवं राष्ट्रियस्तरमै प्रसिद्धि पाईसकेको दृष्टिगोचर हुन्छ ।^१

उत्तर-पूर्वी भारतमा मुसलमानहरूको मारबाट बचन नेपालमा शरणार्थीका रूपमा प्रवेश गरी विक्रमको बाह्रौं शताब्दीको मध्यतिर (वि.सं. ११५४) सिम्रौनगढलाई राजधानी तुल्याई स्वतन्त्र राज्य खडा गर्ने कर्णाटवंशी नान्यदेव र उनका वंशजहरू नेपाल उपत्यकामा डोय नामले प्रसिद्ध थिए ।^२ केन्द्रीय राज्य (नेपाल उपत्यका) को तुलनामा अनेक दृष्टिले विकसित एवं बलियो हुँदै गएको डोय राज्यका शासकहरूले हिन्दूधर्मको पुनरुत्थान गर्दै लाने प्रयास पनि गरे ।^३ फलस्वरूप शाक्त मतका प्रबल उपासक डोयहरूले आफ्नो नयाँ राज्य खडा भएको केही समयपछि नै नेपाल उपत्यकामा बराबर आक्रमण

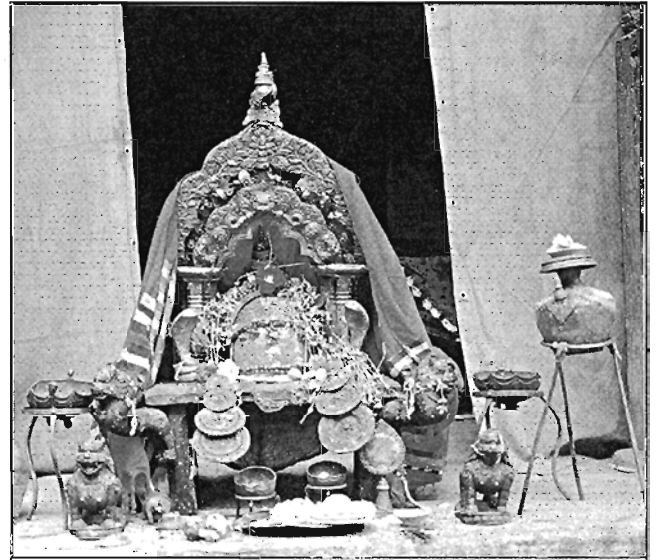
चित्र संख्या १ : लिङ्गाकृत भँ वेखिने दुमाजुदेवीको अनाकृति प्रस्तर-प्रतिमा. स्थान : दुमाजुचोक, भक्तपुर राजदरवार

चित्र साभार : सूर्यप्रसाद श्रेष्ठ, पुरातत्त्व विभाग

प्रस्तुत चित्रमा अलिकता ध्यान दिएर हेरेको खण्डमा दुमाजुदेवीको लिङ्गाकृत प्रतिमाको पार्श्वभागमा एउटा सानो जलकुण्ड पनि देखापर्छ । सो जलकुण्डलाई गुह्येश्वरी गःचा भनिन्छ । यसरी ती लिङ्गाकृत प्रतिमा र जलकुण्डले शक्तिको प्राधान्यता रहेको दुमाजुदेवीको शिवशक्तिमय स्वरूप दर्शनीय हुन आउँछ । मेषसंक्रान्तिमा दुमाजुदेवीको पूजाकर्म सकिएपछि लिईएको यस चित्रमा तिनको दायाँ-बायाँ पूजाकर्मका क्रममा चढाईएका भातका एकजोडी गोजा बोको भुँडी आदि लगायतका पूजाका अवशिष्ट भाग देखापर्छन् ।

गर्दै^४ यहाँको राजकाजमा मात्र नभएर धार्मिक-सांस्कृतिक जीवनमा समेत केही कालसम्म गहिरो प्रभाव जमाउन र भित्र्याउन सफल भएका थिए । उदाहरणका लागि सोही प्रभाव-युगतिर नेपाल उपत्यकामा भित्रिएको डोय-संस्कृतिको एक पक्ष दुमाजु-संस्कृतिलाई पनि लिन सकिन्छ ।

शाक्त कौल तन्त्रको कुब्जिका मत अन्तर्गतका काली, गुह्येश्वरी, भैरवी, त्रिपुरासुन्दरी, सिद्धिलक्ष्मी, तलेजु, भगवती, दुर्गा आदि अनेक उच्चतम तान्त्रिक स्वरूपका देवीहरूको समूहमा^५ पर्ने एक देवी दुमाजु पनि हुन् । मूर्तिकला वा प्रतिमालक्षणका दृष्टिले देखापर्ने आकृति गुप्त पारिएको तिनको बाह्याभ्यन्तर स्वरूप (चित्र संख्या १,२) इष्टदेवता वा कुलदेवताका रूपमा अहिले पनि पुजिएकै छ । दुमाजु-पूजापद्धति ग्रन्थमा तिनलाई कुब्जिका पनि भनिएको छ ।^६

चित्र संख्या २

अनेक कालका विभिन्न शासकहरूद्वारा चढाईएका द्वार-तोरणसहितको सिंहासनमा वस्त्र, आभूषण तथा पूजासामग्रीले मेषसंक्रान्तिमा हुने पूजा जात्राका निमित्त सजिईएकी दुमाजुदेवीको फुसे सिन्दूरले पुरै पोतिएको अनाकृति प्रतिमा । प्रस्तुत चित्रमा तिनको बायाँपट्टि यक्षमल्लले चढाएको जलपात्र, कान्तिपुरका राजा नरेन्द्रमल्लले चढाएको कानमा लगाईने एकजोडी तरीका, रणजित मल्लले चढाएका सिन्हमू ज्वला न्हायक, पात्र आदि देखापर्छन् ।

चित्र साभार : सूर्यप्रसाद श्रेष्ठ, पुरातत्त्व विभाग

शाक्त कौल तन्त्रका परम अनुयायी डोय राजा नान्यदेव र उनका वंशजहरू विशेषगरी कुब्जिका/ कालीका उपासक थिए भन्ने कुराको सांकेतिक प्रमाण सिम्रौनगढभेकका कंकालीमाई, गढीमाई, सिंहवाहिनी, महीपमर्दिनी देवीका मूर्ति/देवस्थल आदिले पनि दिएका छन् ।

पूर्व मध्यकालतिर युथुनिमम् नामले प्रसिद्ध रहेको भक्तपुर राजदरबारको⁹ मूलचोकदेखि उत्तर-पश्चिममा अवस्थित पोखरीसहितको चोकमा स्थापित अनाकृत प्रस्तर-लिङ्गाकृति (चित्र संख्या २) अहिलेको लौकिक जीवनमा पनि दुमाजु नामले उत्तिकै मान्य पूज्य छिन् । लौकिक जीवन्तको यिनको सांस्कृतिक सान्निध्यता पनि जीवन्त नै छ ।

अहिलेको लौकिक जीवनमा चलेको दुमाजु/डुईमाजु/द्विमाजुको पूर्व रूप डोयिनी/डुयिनी हो । हालसम्म प्रकाशमा आएका अभिलेखिक प्रमाणले यसको सर्वप्राचीन उल्लेख गोपाल राज वंशावलीमा ने.सं. ३८१ (ई.सं. १२६१) र ने.सं. ४७० (ई.सं. १३४९) का घटना वर्णनका प्रसङ्गमा¹⁰ र ने.सं. ६०२ को दुमाजुदेवीको जलपात्रको अभिलेखमा देखिन आएका छन्¹¹ । परवर्तीकालका वंशावलीमा दुमाजुदेवीलाई राजा नान्यदेवले भित्र्याएको कुरा परेको छ ।¹²

यसप्रकार माथिका प्रसङ्गबाट निम्नलिखित कुरा दृष्टिगोचर हुन्छन् - नेपाल उपत्यकामा आफ्नो प्रभुत्व जमेको समयताका डोयहरूले आफूले मान्दै आएका इष्टदेवता (कुब्जिका/काली) कै एक प्रतिरूप उनीहरूले यहाँ पनि शाक्त कौलमतको प्रचारका अभिप्रायले सर्वप्रथम भक्तपुर राजदरबार (युथुनिमम्) मा भित्र्याएका थिए । अनि यसरी डोयहरूले मान्ने इष्टदेवता भएका कारण यी देवी यहाँको जनजीवनमा डोयिनीमाम/डुयिनी मातृका/डुईमाजु/ दुमाजु नामले प्रसिद्ध रहँदै आयो ।¹³ डोय राज्यका अन्तिम राजा हरिसिंहदेवकी रानी देवलदेवीले आफ्ना दाज्यू रूद्रमल्लको युथुनिमम् राजकुलमा मूल-तलेजुसहित प्रवेश पाई यहाँको राजकाजमा हात हालेपछि तलेजु संगसंगै दुमाजुदेवीको महत्व पनि पहिलेको भन्दा बढ्न गयो र तिनैले ल्याएका स्थितिमल्लको समयदेखि सारा मल्ल राजाहरूले तलेजुलाई मात्र नभएर दुमाजुलाई पनि इष्टदेवता (कुलदेवता) कै रूपमा औपचारिक ढङ्गले मान्न पुग्न थाले । अनि तिनकै साथमा वा सम्भवतः त्यसभन्दा अघि नै यहाँ (नेपाल उपत्यकामा डोयहरूको प्रभुत्व जमेको समयताका) प्रवेश गरेका एकथरी पुरोहित वर्ग - ब्राह्मण, जोशी र त्यसैगरी तलेजुका रकमी-

चोकाभडेल, तलेजुसितै सम्बद्ध ज्यापू वर्गका चौगुठी, मूगुठीहरूका पनि कुलदेवताका रूपमा यिनी देखा परिन् र तान्त्रिक पुजारीका रूपमा चाहिँ कर्माचार्य देखा परे । त्यसैगरी मल्लहरूका राजपुरोहितका रूपमा मात्र नभएर राजदरबारका दुमाजु लगायतका उच्चतम देवदेवीका पुजारीका रूपमा समेत उनीहरू ब्राह्मण (राजोपाध्याय), जोशी र कर्माचार्य नै देखा परे ।¹⁴

गोपालराजवंशावलीको ३६ पत्रमा दुमाजुदेवीलाई “डोयिनीमाम नाम देवी” भनिएको छ । यो कुरा विचारणीय छ । तिनलाई सिधै डोयिनीमाम (दुमाजु) मात्र नभएर “नाम देवी” (नामकी देवी) पनि भनिएकोले तात्कालीन धार्मिक जीवनमा तिनी भरखरै मात्र प्रचारमा आउन थालेकी नवोदित देवी रहिछिन् भन्ने आभास मिल्छ । गोपालराजवंशावलीमा तलेजुको उल्लेख कतै पनि नआएको आधारमा भक्तपुर राजदरबारमा दुमाजुदेवीको प्रतिष्ठा तलेजुको आगमनभन्दा अघि नै भएको थियो भन्ने कुरा बुझिन्छ । परवर्तीकालकै भएता पनि भाषा वंशावलीमा नान्यदेवले दुमाजु ल्याएको उल्लेखले पनि उपर्युक्त कुरा बुझ्ने केही आधार मिलेकै छ । यताबाट तत्कालीन नेपाल उपत्यकामा दुमाजुदेवीको आगमन वा युथुनिमम् राजकुल (भक्तपुर राजदरबार) मा दुमाजुदेवीको प्रतिष्ठाकाल ईशाको तेह्रौँ शताब्दीको पूर्वाद्धतिरको निर्धारण गर्न सकिन्छ । तन्त्रप्रधान नेवार धार्मिकजीवनमा दुमाजु-संस्कृतिको मौलिक विकासक्रम पनि सोही समयलाई मान्न सकिन्छ ।

दुमाजुदेवी र शासकवर्ग

मूल तान्त्रिक स्वरूप, पूजापद्धति एवं सांस्कृतिक विधान आदि राजदरवारका अन्य देवीका भन्दा पृथक भएतापनि राजकीय सम्मानका दृष्टिले चाहिँ तलेजु सदृश इष्टदेवताकै रूपमा दुमाजुदेवीलाई मल्ल शासकहरूले व्यक्तिगत, लौकिक एवं राष्ट्रिय हित र सुरक्षा र समृद्धि सुस्वास्थ्य, राज्यविस्तार आदिको कामना गर्दै, जग्गा गुठी राखी अनेक प्रकारका पूजासामग्री, गरगहना चढाउँदै, अनेक तान्त्रिक पूजाविधान राखेर, जात्रा चलाएर भक्ति एवं सम्मान प्रकट गर्दै दुमाजु-संस्कृतिलाई यिनको मूल थलो भक्तपुरमा मात्र नभएर कान्तिपुर र ललितपुरमा समेत विस्तार गर्दै लगेको देखिन्छ ।¹⁵

भक्तपुर राजदरबारमा हालसम्म फेला परेका अभिलेखमध्ये माथि चर्चा गरिएको ने.सं. ६०२ को दुमाजुदेवीको जलपात्रको अभिलेख नै सर्वप्राचीन देखिन आएको छ । चाँदीको सो जलपात्र

यक्षमल्लका ज्वाइँ हर्षमल्लदेवले दुमाजुदेवीको नित्य कर्मचर्चन पूजा (था पूजा) का निमित्त चढाएका थिए, साथै रत्नादेवीको प्रतिमा पनि चढाएका थिए, सो चढाएको फलले आयुरारोग्य पुत्र पौत्र राज्यलक्ष्मी वृद्धि होस् भन्ने कामना पनि गरिएको रहेछ भन्ने कुरा त्यस जलपात्रमुन्तिरको गोलाकार पाटोमा कुँदिएको सो अभिलेखका साथै सोही जलपात्रको माथिल्लो घेरामा कुँदिएको अर्को अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ ।¹⁶

विस्केट जात्राताका दुमाजुदेवीको लिङ्गाकृति भैँ लाग्ने, फुसे सिन्दूर लगाइएको अर्द्धवृत्ताकार अनाकृत-प्रतिमालाई पूजासामग्रीसहितले युक्त गरी, अनेक प्रकारका वस्त्र आभूषणले सिङ्गारी द्वार-तोरणसहितको सिंहासन (विमानखट)मा राखी (चित्र संख्या २) आगमगृहबाट तल जहुँचोकमा ल्याएर राख्ने चलन छ । यसरी प्रत्येक वर्ष तिनलाई सजाईने तिनका तह-तह गरी तलदेखि माथि क्रमशः सानो आकारका चार तहमा मिलाएर सिङ्गारिएका बाटुला बहुमूल्य आभूषणलाई तरिका (चित्र संख्या २) भनिन्छ ।¹⁷ तीमध्ये तेश्रो तहका एकजोडी तरिका तत्कालीन कान्तिपुर राज्यका राजा नरेन्द्रमल्लले ने.सं. ६६३ र ने.सं. ६७९ मा चढाएका रहेछन् भन्ने कुरा ती तरिकाका पृष्ठभागमा उत्कीर्ण अभिलेखबाट थाहा हुन्छ ।¹⁸

दुमाजुदेवीको तान्त्रिक पूजा प्रयोजनका निमित्त राजा भूपतीन्द्र मल्लले चार अंगुल चौडा, चार अंगुल लम्बा र कान्छी औँलाले एक अंगुला मोटो एउटा चारपाटे कालो चिप्लो दुङ्गे-पात्र बनाउन लगाएका थिए । यो कुरा त्यही दुङ्गे-पात्रमा उत्कीर्ण अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ ।¹⁹

राजा रणजितमल्लले पनि दुमाजुदेवीको पूजा प्रयोजनका लागि अनेक समयमा वस्त्र सहित चाँदीका त्रिखुटी, सिन्हमू ज्वला न्हायकं, एकजोडी कलात्मक पात्र, चारै कुनामा उड्न लागेका सिंहसहितको-आसन, सुवर्णवृक्ष तोरण आदि राखिदिएका थिए । यो कुरा ती पूजासामग्री, सिंहासन आदिमा उत्कीर्ण अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ ।²⁰

दुमाजुचोकका कलाकृति

भक्तपुर राजदरबारको मूलचोकको उत्तर-पश्चिम कुनाको प्रवेशद्वारबाट सिधा पश्चिमतर्फ लागेपछि चारैतिर पर्खालले घेरिएको, बीचमा भण्डै वृत्ताकार-पोखरीसहितको एउटा फराकिलो चोकमा पुगिन्छ । यसै चोकको वायव्यकोणतिर दुमाजुदेवीको अनाकृत प्रस्तर-लिङ्गाकृत-प्रतिमा (पीठ) स्थापित

छ । यसो हुँदा सो चोक दुमाजुचुक (दुमाजुचोक) नामले प्रसिद्ध रहेको छ । त्यसैगरी चोकको मध्यभागमा अवस्थित सो पोखरी पनि यिनै देवीको नामले दुमाजु पुखु प्रसिद्ध रहँदै आएको छ ।

दुमाजुचोकको पूर्वपट्टि मूलचोक र नासलचोक (नृत्यनाथ), पश्चिमपट्टि बसन्तपुर दरबारको बगैँचा,²¹ उत्तरपट्टि जिल्ला अदालत र दक्षिणपट्टि भण्डारखाल पोखरी र कुमारीचोक छन् ।

दुमाजुदेवीको नित्य नैमित्तिक पूजाकर्म गर्नाका लागि १२ वटा थाम उठाएर जस्ताको छानाले छाएको मूलस्थानमा यिनको प्रस्तरनिर्मित अनाकृत-लिङ्गाकार प्रतिमा गाडिएको छ । त्यसको पार्श्वभागमा सूक्ष्म आकृतिको एउटा दुङ्गे जलकुण्ड (चित्र संख्या १) पनि देखापर्छ । सो जलकुण्डलाई गुह्येश्वरी गचाः भनिन्छ । देवीका सामुन्ने तीनवटा दुङ्गे पद्माकृति र सो संगै बायाँतर्फ एउटा दुङ्गे पानस छ । सो दुङ्गे पानससंगै बलिमा चढाईने पशु बाँधनका लागि एउटा काठको मौलो गाडिएको छ । देवीका सामुन्ने दायाँ-बायाँ हाल एकजोडी मात्र दुङ्गे-सिंह देखापर्छन् ।²² यताबाट यस स्थानमा पहिले दुमाजुदेवीको मन्दिर थियो, समयको मारले विलुप्त हुन पुग्यो भन्ने कुराको संकेत मिल्छ । चोकमा यत्रतत्र मिल्किएर रहेको अवस्थामा देखापर्ने मन्दिरका प्रस्तर-वास्तु-अवशेष एवं दुमाजुदेवीको पार्श्वभागमा पश्चिमपट्टि लाम्चो परेको पेटीको अवशेष तथा त्यसमाथि थुप्रिएका वास्तु-अवशेषले पनि सो कुराको थप पुष्टि मिल्छ । यसरी मन्दिरकै अवशिष्ट भागको रूपमा देखापर्ने सो भग्न पेटीको गाढोमा पनि अड्याएर राखिएको अवस्थाको कीर्तिमुख (छेपु) र छत्रसहितले युक्त एउटा कलात्मक प्रस्तर-द्वार-तोरण देखापर्छ । यसको सामुन्ने दुङ्गाका ४ वटा अनाकृत देखापर्छन् ।²³ त्यस द्वार-तोरणभित्र चाहिँ सूक्ष्म आकृतिको एक अनाकृत प्रस्तर-प्रतिमा (पीठ) स्थापित छ । यसको पनि दायाँ बायाँ एकजोडी सिंह छन् । सो प्रतिमाको माथितिर पेटीको तहमा दुङ्गोको एउटा आसन जस्तो भागमा ४ वटा बाँदरका आकृति देखापर्छन् । ती बाँदर भिन्नाभिन्नै मुद्रामा बसेका अवस्थामा छन् । मन्दिरका वास्तु अवशेष सो पेटीको यत्रतत्र देखापर्छन् । यताबाट अनाकृत प्रतिमा स्थापित चोकका यी प्रमुख भागमा एउटा मात्र नभएर त्यसभन्दा पनि बढी संख्यामा साना ठूला मन्दिर बनेका थिए भन्ने कुरा दृष्टिगोचर हुन्छ ।

दुमाजुदेवीको उत्तरपट्टिको पूर्व-पश्चिम फैलिएको पर्खालको भित्तामा लश्करै निम्न प्रस्तर-कलाकृति (क्रमशः पश्चिमदेखि) देखापर्छ ।

चन्द्राकृति	तान्त्रिक भाग भल्कने यस आकृति (चित्र संख्या ३) को मुन्तिर वतीको भाँडो, सुकुण्डा आदि राख्ने कलात्मक रूपका साना ठूला खोपा छन् । चन्द्राकृतिको तल भुइँमा एउटा पद्माकृति छ ।
द्वारपाल	भ्वाट्ट हेर्दा लडाइँमा जान तमिसएका भैँ लाग्ने यस मूर्तिका मनुष्य-आकृति उभिएका छन् । उनले ढाल तरवार लिएका छन् ।
एकजोडी सिंह	दायाँतर्फका सिंह खण्डित अवस्थामा छन् ।
द्वार-तोरण	यस्तो द्वार-तोरणभिन्न मूर्ति हुनुपर्दथ्यो, यसभिन्न छैन ।
इन्द्रायणी	अष्टभुजा, हात्ती वाहन
माहेश्वरी	अष्टभुजा, वृष वाहन
कौमारी	अष्टभुजा, मयूर वाहन । यिनको सामुन्ने बलिको पशु बाँध्ने दुङ्गे मौलो छ ।
रीक्त खोपा	मूर्ति छैन ।
तलेजुभवानी	केही खण्डित र समयको मारले खिईसकेको देखिने यस मूर्तिको शैली स्वरूप भक्तपुर राजदरबार प्रवेश गर्ने स्वर्णद्वारको तोरणमा दर्शाईएकी मूलदेवी तलेजुभवानीसित मेल खान्छ । स्वर्णद्वारको तोरणमा भैँ यस मूर्तिका भवानी पनि महीपासुरमर्दिनी स्वरूपमा विचार गर्दा स्वर्णद्वारको मूर्तिभन्दा यस मूर्तिमा केही प्राचीनता भल्कन्छ । सामान्यतया शैली लक्षण र प्राचीनताका आधारमा यस मूर्तिलाई ईशाको सत्रौँ शताब्दीको पूर्वार्द्धतिरको अनुमान गर्न सकिन्छ ।
चतुर्बाहु नारायण	यस मूर्तिको दायाँ बायाँ एकजोडी भक्त (स्त्री पुरूप-राजा रानी ?) देखापर्छन् ।
महाविष्णु	प्रत्यालीढ मुद्राका यी महाविष्णु अष्टबाहुले युक्त छन् । यिनको सामुन्नेको पेटीमा आफ्ना दुई खुट्टा उचालेर उड्न लागेको अवस्थाका एक सिंह छन् ।
अष्टबाहु महादेव	यी महादेव प्रत्यालीढ मुद्रामा छन् । त्यहाँ तिनका वाहन वृषभ पनि छन् ।

चित्र संख्या ३ : दुमाजुदेवी अवस्थित उत्तरपट्टिको भित्तामा स्थापित चन्द्राकृति ।

षडबाहु देवी	यिनी (त्रिपुरसुन्दरी ?) प्रत्यालीढ मुद्रामा छिन् । यिनको सामुन्नेको पेटीमा खण्डित अवस्थाको एउटा कलात्मक रूपको आसन छ ।
सुदर्शन चक्र	गदा र चक्र सहितको वृत्ताकार घेरा नागले वेहिएका छन् ।
अन्य कलाकृति	माथिकै उल्लेखित सुदर्शन चक्रसँगैका लहरमा- उभिएका द्विबाहु-नारायण, पेटीस्थित रूद्राक्षमालाले पुरै जिउ ढाकिएको एक बसाहा, शिवलिङ्ग, पद्माकृति, देवता राख्ने आसन, रगत राख्ने काँचा जस्तो भाँडो बिसाउने आसन, सजाउने प्रयोजनका निमित्त बनेको कुनै एक कलात्मक वास्तुको अवशिष्ट भाग आदि देखापर्छन् ।

पाटी दुमाजुचोकको उत्तरपूर्वमा पश्चिमाभिमुख सात कवलको एकनाले र दक्षिणपश्चिममा उत्तराभिमुख पाँच कवलको एकनाले गरी दुईवटा जीर्ण अवस्थाका पाटी देखापर्छन् । दुमाजुदेवीको पूजाआजा गर्न आउनेहरूलाई सजिलो होस् भन्नाका लागि (घाम पानीबाट बच्न, खान, बस्न) ती पाटी बनेका देखिन्छन् ।

क्षेत्रपाल दुमाजुचोकको दक्षिणपश्चिम कुनाको पाटीसँगैको भुइँमा ढोकाका खापा भैँ लाग्ने एकजोडी ढुङ्गे खापा बिच्छ्याईएका छन् । यसलाई क्षेत्रपालको रूपमा पूजा गर्ने चलन रहेको देखिन्छ । ती खापाका चारैतिर खण्डित अवस्थाका ढुङ्गे चौकोस पनि राखिएका छन् ।¹²⁴

दुमाजु पुखु दुमाजुचोकको मध्यभागस्थित यस पोखरीमा पुग्नाका लागि यसको उत्तरभागमा ढुङ्गे सिंढी बनेको छ । सो पोखरीको चारैतिर झुँटा र ढुङ्गाका गारो लगाइएका छन् । पोखरीभित्रबाट हेर्दा यसको शैली स्वरूप अष्टकोणाकार देखिन्छ । केही दशक अघिको तुलनामा हालका केही वर्षयतादेखि यस पोखरीको पानी सुक्दै गएको देखिन्छ । पोखरीको खासगरी उत्तरतिरको डीलमा अनेक कालका प्रस्तर-कलाकृतिका खण्डित भाग थुप्रिएका छन् । त्यहाँ ठूलाठूला रूखा भाँगिएका छन् र कतिपय कलाकृतिका भाग ती रूखका जराले चलाउने नसकिने गरी च्यापिसकेका छन् ।

दुमाजु-संस्कृति

तान्त्रिक परम्परामा अन्य मातृदेवीका तुलनामा महाकालीलाई निकै उग्र रूपमा दर्शाईएको पाइन्छ । शायद यसैकारण पशुबलि मात्र नभएर कहिलेकाहीं नरबलि ग्रहण गर्न समेत महाकाली नै अगाडी पर्न आउने कुराको उदाहरण ने.सं. ७८० मा भक्तपुरको महाकाली पीठमा केही युद्धबन्दीहरू बलि चढाईएको घटनाबाट मिल्छ ।¹²⁵ गोपालराजवंशावलीको ३६ पत्र अनुसार वैशाख कृष्ण तृतीया आदित्यवारको राति युथुनिमम्की डोयिनी माम (डुइमाजु) देवीकहाँ तेजमाल रावुत मारिएको¹²⁶ घटनाले पनि दुमाजुदेवीको गुप्त पारिएको अनाकृतिमा रौद्र रूप धारण गरेकी भैरवी वा महाकालीको तान्त्रिक स्वरूपलाई भल्भली सम्झाएको छ ।¹²⁷

भक्तपुरका राजा विश्वमल्ल (ई.सं. १५४७-१५६६) की रानी गंगादेवी र तिनका पुत्रहरू त्रैलोक्यमल्ल र त्रिभुवन मल्लको संयुक्त शासनकालसम्ममा आईपुग्दा दुमाजुदेवीको था पूजा (कमार्चन पूजा)¹²⁸

हालै प्रकाशमा आएको एक ऐतिहासिक घटनावलीमा दुमाजुको बारेमा उल्लेखित रोचक एवं आश्चर्यलाग्दा घटना-वर्णनबाट यिनको पूजा विधान जटिल ढङ्गले विकसित हुँदै गईरहेको, भक्तपुर राजदरबारका दुमाजु लगायतका अन्य उच्चतम देवदेवीप्रति लौकिक आस्था एवं विश्वासका साथै सामाजिक संस्कार पनि बढिरहेको आदि अनेक कुरा थाहा पाइन्छ ।¹²⁹

दुमाजु-जात्रा

विश्वजात्रा (विस्केट) -संस्कृतिको मूल थलो भक्तपुर हो । यो कुरा यस त्रिपयका अभिलेखिक एवं अहिलेसम्म चल्दै आएका सांस्कृतिक प्रमाणबाट निश्चित रूपले थाहा पाइन्छ । यस जात्राका मूलदेवता विश्वनाथ भैरव (विश्वेश्वर) र यिनका शक्ति भद्रकाली वा भैरवी हुन् । चैत्र मसान्तमा विश्वनाथ भैरवको एकजोडी ध्वजा (विश्वकेतु/वीरध्वजा/विश्वध्वजा) सहितको लिङ्गो ठड्याई वैशाख संक्रान्तिका दिनमा ढाल्ने दुईदिने जात्रा उत्तर प्राचीनकालतिरै प्रचलित भईसकेको दृष्टिगत हुन्छ । मध्यकालको उत्तरार्द्धसम्ममा आईपुग्दा सो दुईदिने मूलजात्रामा अनेक थरीका विधान एवं उप-जात्रा पनि थपिईदै अन्ततः आठ रात नौ दिन लामो जात्राकै रूप लिन पुगेपछि सोही अनुरूप नेवार लोकजीवनमा च्याचा गुन्हुया जात्रा नाम पनि चलेको छ ।¹³⁰ यसरी विश्वजात्रा संस्कृतिभित्र अनेक कालमा आविर्भाव हुन पुगेका अनेक उपजात्रा (भैरवनाथको रथजात्रा, भैरव भद्रकालीको रथ जुधाउने जात्रा, महाकाली, महालक्ष्मीको जात्रा, ब्रह्मायणी माहेश्वरीको जात्रा आदि) मध्यको एउटा जात्रा चैत्र मसान्त (कोलुक्यात) र मेप संक्रान्ति (वैशाख संक्रान्ति) मा हुने दुमाजुजात्रा पनि हो । कान्तिपुर र ललितपुर भक्तपुरबाट स्वतन्त्र भएपछि त्यहाँका दरवारमा दुमाजुको प्रतिरूप मात्र नभएर प्रत्येक वर्ष मेप संक्रान्तिमा यिनको जात्रा त्यता पनि चलाएका रहेछन् भन्ने कुरा तात्कालिक ठयासफु, ऐतिहासिक घटनावली, अभिलेख आदि तथा हालसम्म पनि चल्दै आएको दुमाजुजात्राका आधारमा जानिन्छ । यद्यपि भक्तपुरबाट राजनैतिक दृष्टिले छुट्टिएर दरबारस्थित स्वेष्टदेवता-तलेजु, इष्टदेवता-दुमाजु आदि मूल देवीका प्रतिरूप प्रतिष्ठा गरी आफ्ना सांस्कृतिक कुल-परम्परालाई अधि बढाएतापनि मूल राजकीय बासस्थान मात्र नभएर पूर्वजहरूका मूल देवदेवी पनि भक्तपुरमै भएका कारण अनेक चाडपर्व, जात्रा उत्सवताका यहाँका उच्चतम देवदेवी मानेश्वरी, दुमाजु, तलेजु, भैरव,

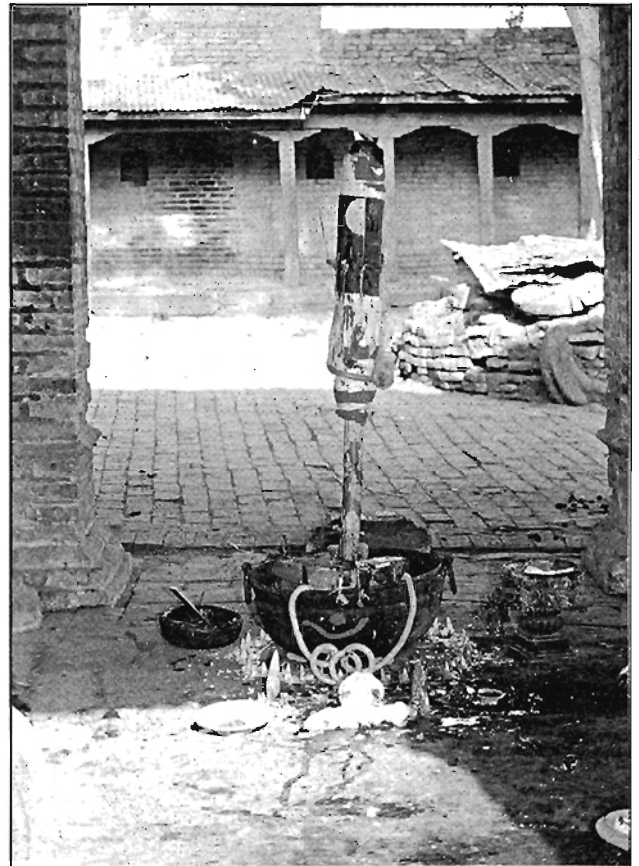
नवदुर्गा आदिलाई आ-आफना राज्यबाट राजकीय पूजाभाग पठाउने परम्परा वसाले । कान्तिपुरका राजा प्रतापमल्ल पछिको समयमा कान्तिपुरमा टिपिएको वर्षकृत्ति नाम ठयासफूमा भक्तपुरमा विशेष पर्वका दिन पठाउनु पर्ने पूजाभाग र विधानको टिपोटको आरम्भ भक्तपुरको विश्वजात्राबाट भएको छ ।³¹ यसबाट पनि विश्वजात्रा-संस्कृतिको मूल थलो भक्तपुर हो भन्ने उपर्युक्त कुराको प्रामाणिक पुष्टि हुन्छ ।

कान्तिपुर ललितपुरलगायत अन्यत्रका तुलनामा भव्य रूपले मनाईने भक्तपुरको विस्केटजात्राको शुभारम्भ मेप संक्रान्तिको पाँचदिन अघि (चैत्र २७ गते) भैरवनाथको रथयात्राबाट आरम्भ हुन्छ भने समापन यात्रा पनि मेप संक्रान्तिको चारौं दिनमा (वैशाख ५ गते) रथयात्राबाटै हुन्छ । वर्षकृत्ति ठयासफूमा चैत्र शुक्ल,³² स्याकोत्याको,³³ कुलुक्यात,³⁴ संक्रान्तिको क्रमबद्ध उल्लेख आएकोले तात्कालिक समयतिरै यो जात्रा आठ रात र नौ दिनसम्म अनेक उपजात्रा-उत्सवसहित मनाइन्थ्यो भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ । स्याकोत्याकोदेखि नै दुमाजुदेवीको पूजा र जात्राको सिलसिला पनि शुरू हुन्छ ।³⁵

नेपाल उपत्यकका तीनवटै मल्लकालीन दरवारको राजनैतिक महत्व ई.सं. १७६९ मा गोर्खालीहरूले भक्तपुर राजदरवार पनि अधिकार गरेपछि गुम्न पुगेतापनि सांस्कृतिक दृष्टिले चाहिँ यिनका केन्द्रीय नेतृत्व र महत्वमा अहिले पनि कुनै कमी आएको छैन । यस कुराको एउटा उत्कृष्ट उदाहरण विस्केट जात्रा पनि हो । यसोहुँदा चैत्र मसान्तमा भक्तपुर राजदरवारमा विश्वध्वजा पूजा गरिन्छ । अनि राजकीय प्रतीकका रूपमा मान्य खड्ग विधिपूर्वक लिङ्गो उभ्याईने स्थान (योसिंख्यः) मा पुन्याएपछि लिङ्गो खडा गरी जात्रा मनाईन्छ ।

चैत्र मसान्तमा लिङ्गो उभ्याउने जात्रा सम्पन्न भएपछि भक्तपुर राजदरवारस्थित दुमाजुदेवीको पीठमा फलाभिपेकसहित विशेष तान्त्रिक पूजाविधान र जात्रा हुन्छ । यसै क्रममा कर्माचार्य पुजारीले ताल्वाभडेललाई जजमान (राजप्रतिनिधिका रूपमा) तुल्याई विशेष पूजाकर्म गर्छन् । पुरै रात महादीप (चित्र संख्या ४) बालिन्छ । सोही महादीपलाई तान्त्रिक विधिपूर्वक महाभैरव/मसानभैरवको रूपमा पूजाकर्म चलाई छागबलिसहित गो तसि³⁶ नामक होम पनि गरिन्छ । सो विधानकै क्रममा पाकेको भातबाट वनेका ३२ वटा गोजा (द्वन्दु) महादीपलाई मध्य पारी वृत्ताकार ढङ्गले (चित्र संख्या ४) घेरेर राखिन्छ । ती ३२ गोजाले यहाँनिर कुब्जकाका ३२ भेदलाई प्रतीकात्मक रूपमा दर्शाएको जानिन्छ । यसो हुँदा महादीपरूपी मसानभैरव र उनका ३२ शक्तिरूपी भैरवीको एकाकार रूप भई ज्योतिपुञ्ज दर्शनीय हुन आउँछ । त्यसैगरी सो महादीपको वायाँपट्टि नौ वटा वत्तीसहितको एउटा सानो घेरूवा-दीप (चित्र संख्या ४)

पनि राखी त्यसलाई महाभैरवकै मूल शक्ति नवदुर्गासदृश भैरवी रूपमा पूजा चलाईन्छ । तन्त्रको प्रतीकात्मक दार्शनिक दृष्टिमा यस गुह्य पूजाको एउटा मूल अभीष्ट जीवमुक्ति³⁷ पनि हो ।³⁸ भैरव रूपि महादीपमा बोकाको बलि चढाईदा त्यसको गर्धन आधा मात्र रेटी, भूँडीमात्र निकालेर राख्ने चलन छ ।³⁹ जीवमुक्ति-दर्शनको प्रतीकात्मक व्यावहारिक प्रयोग यस बलिपूजामा दर्शनीय हुन आउँछ । अनि मूगुठीका गुठियारहरूले दुमाजुदेवीको प्रतिमालाई विमानखटमा बसाली दुमाजुपीठदेखि मूलचोकसम्म जात्रा गरी लान्छन् र पुनः जात्रा गरी फर्काएर स्वस्थानमा पुन्याउँछन् । वैशाख संक्रान्तिको मिर्मिरे बिहानीमा महादीप-पूजा विसर्जन गरी हंस-बलिसहित दुमाजुदेवीको प्रत्यारम्भ-पूजा गरी खाइवसि नामक फलले फलाभिपेक विधान गरिन्छ ।⁴⁰

चित्र संख्या ४ : चन्द्रकृति-चिन्ह भएको कराहीमा तान्त्रिक विधिपूर्वक प्रज्वलित गरिएको महाभैरव वा मसानभैरव सदृश महादीप । प्रस्तुत चित्रमा सो महादीप भातले वनेको गोजाले घेरिएका छन् । ती गोजाले कुब्जकाका ३२ भेदलाई प्रतीकात्मक रूपले दर्शाएका छन् । त्यसैगरी संगै एउटा घेरूवा-दीप पनि छ । ८ वटा वत्ती प्रज्वलित गरिने सो घेरूवा-दीप महाभैरवकै मूल शक्ति भैरवी वा मसानभैरवी सदृश छिन् ।

यसप्रकार माथिका प्रसङ्गमा खाईबःसि (बकाइनु) नामक फलद्वारा गरिने फलाभिषेक विधानले दुमाजुदेवीको अधिल्लो दिनका पूजा विधान र यात्रालाई मेपसंक्रान्तिमा हुने यिनको पूजाविधान र यात्रालाई निरन्तरता दिएको हुन्छ ।¹¹

आठ रात नौ दिन लामो विस्केटजात्राको एक अत्यन्त लोकप्रीय सांस्कृतिक उत्सव वैशाख संक्रान्तिमा दृष्टिगत हुने लिङ्गो ढाल्ने जात्रा, भैरव-भद्रकालीको रथ जुधाउने जात्राका अतिरीक्त दुमाजु जात्रा पनि हो ।¹² अतः नव वर्षको मिरमिरे विहानीको आरम्भसंगै भक्तपुर राजदरवारस्थित दुमाजुपीठमा देवीको दर्शनपूजनका साथै सोही चोकको पोखरी-दुमाजु पुखुमा विशेषगरी रूञ्चे लागेका बालबालिकालाई (बालरोग निवारणका लागि) नुहाउन ल्याउनेहरूको मेला दर्शनीय हुन आईपुग्छ । त्यस अवसरमा खाईबःसि (बकाइनु) फल प्रसादको रूपमा वितरण गरिन्छ ।¹³

दुमाजुदेवीलाई विमानखटमा राखी, जात्रा गरी लक्ष्मीविलासचोकमा ल्याएर राखिन्छ । सरकारीस्तरबाट खड्गसहितको राजकीय पूजाभाग लिएर आएको समूहले दुमाजुदेवीलगायत भैरव, भद्रकाली, इन्द्रायणीका निमित्त पनि पूजाभाग लिएर आएको हुन्छ । अनि स्वर्णद्वार सामुने इन्द्रायणीलाई पूजा गरिसकेपछि सो समूह दरवारभित्र खड्गसहित प्रवेश गरी लक्ष्मीविलासचोकमा राखिएकी दुमाजुदेवीकहाँ पुग्छन् । त्यहाँ राजोपाध्याय पुरोहितले सो खड्गलाई दुमाजुदेवी सामु गुप्त्य तवरले पूजा गरिसकेपछि आफ्नो हातमा लिएर मूलचोकमा आउँछन् । त्यसपछि घट- दान, जोगीचक्र पूजा चलाई दर्शनधारीहरूलाई भोजन प्रदान गरेपछि¹⁴ सोही खड्ग लिई उनी विधिवत् योसिंख्यतर्फ प्रस्थान गर्छन् । उनले विधिवत् लिङ्गोलाई पूजा गरेपछि सो लिङ्गो ढाल्ने जात्रा वा विधान सम्पन्न गरिन्छ ।¹⁵

लिङ्गो ढाल्ने जात्रा सम्पन्न भएपछि गानबजानसहितको दुमाजुको टिप्पा-जात्रा (चिराख बालेर चलाईने जात्रा) चल्छ । सो जात्राका सिलसिलामा तिनलाई खटमा राखेर राजदरवारको मूलप्रवेशद्वार-स्वर्णद्वारबाट बाहिर ल्याई वसन्तपुर दरवारको पश्चिमपट्टिको खुलाद्वारसम्म लगी पुनः फर्काई तुलाछें, चोछें हुँदै, सर्वसाधारणबाट पूजामान ग्रहण गर्दै भोलाछेंटोलका मूगुठीहरूको आगमगृहमा पुऱ्याइन्छ । त्यहाँ विधिवत् पूजा गरी देवीलाई फर्काएर ल्याउने क्रममा सुकुलढोकास्थित त्रिपुरविद्यापीठ आगममा लगिन्छ ।¹⁶ सो आगमका सम्बद्ध कर्माचार्यहरूले दुमाजुदेवीलाई कुलेचा ले फलाभिषेक गरी चःदुकायगु कर्मसहित आगमगृह भित्र्याउँछन् । अनि कर्माचार्यहरूले आफ्ना आगमका

थापूजाका क्रममा दुमाजुदेवीसहित गरी पूजाकर्म समापन गर्छन् । त्यसपछि, दुमाजुदेवीलाई त्यहाँबाट राजदरवारस्थित तिनको मूलस्थान भक्तपुर राजदरवारमा पुऱ्याइन्छ । यसरी दुमाजुजात्रा सम्पन्न हुन्छ ।

उपसंहार

यस छोटो अध्ययन अनुसन्धानबाट नेपाल उपत्यकामा दुमाजुदेवीको आरम्भकाललाई पहिल्याउँदै जाँदा ईशाको तेह्रौं शताब्दीको पूर्वार्द्धतिर पुगिन्छ । अनि उपलब्ध प्रमाणबाट तिनको आदि-पीठ छामछुम गरी हेर्दा युथुनिमम् राजकुल (भक्तपुर राजदरवार) की दुमाजुदेवी नै सबभन्दा पहिले हाम्रो हातमा पर्न आउँछिन् । यताबाट उपत्यकामा दुमाजु मतको मूल थलो भक्तपुर हो भनी भन्न सकिन्छ । अनि दुमाजु-संस्कृतिकै आधारमा पनि भक्तपुर सांस्कृतिक मूल थलो हो भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ ।

राजनैतिक त्रिखण्डनपछि कान्तिपुर र ललितपुरका शासकहरूले भक्तपुर राजदरवारस्थित आफ्ना आगमदेवता मूलदेवी दुमाजु तलेजु आदिलाई अनेक कृति एवं पूजाविधान (थापूजा) बेलाबखतमा चढाई सम्मान प्रकट गर्दथे, राजनैतिक दृष्टिले पृथक भए तापनि धार्मिक सांस्कृतिक दृष्टिले चाहिँ मिलेका थिए भन्ने कुराको एउटा सानो उदाहरण तत्कालीन भक्तपुर राज्यका राजा प्राण मल्लका समकालिक कान्तिपुरका राजा नरेन्द्रमल्ल (अमर मल्ल) ले दुमाजुदेवीलाई ने.सं. ६६३ र ने.सं. ६७९ मा चढाएका माथि उल्लेखित तरीका र तिनमा उत्कीर्ण अभिलेखका अतिरीक्त ने.सं. ६६६ मा ६ वटा गजूर आगमदेवतालाई चढाएको कुरा घटनावलीबाट पनि मिल्छ ।¹⁷

दुमाजुदेवीलाई इष्टदेवता मान्ने भएकाले तिरहुतियाहरू डोय कहलिएका हुन् भने सोही अनुरूप यिनलाई इष्टदेवता मान्ने उपत्यका मल्ल, ब्राह्मण (राजोपाध्याय/उपाध्याय), मुलमी, जोशी, कर्माचार्य, वैद्य, ज्यापू (चौगुठी, मूगुठी), साल्मी आदि नेवारहरू पनि डोय नै हुन् ।

दुमाजुदेवी लक्ष्मी हुन् भन्ने कुरालाई सिद्ध गर्ने प्रयास यस अधिका अन्वेषकहरूबाट भईसकेको छ ।¹⁸ हालै प्रकाशमा आएको, माथि उल्लेखित हर्षमल्ल देवको ने.सं. ६०२ को दुमाजुको जलपात्रको अभिलेखमा सो जलपात्र चढाएको फलले राज्यलक्ष्मी वृद्धि होस् भनी कामना गरिएबाट यिनका अनेक स्वरूपमध्येको एउटा तान्त्रिक रूप लक्ष्मी पनि रहेछ भन्ने कुराको थप संकेत मिल्छ । तर यसरी अभिलेखिक प्रमाणका विश्लेषणबाट यही एउटै मात्र रूप हेरी अन्य तान्त्रिक

कर्मकाण्डीय दृष्टान्त एव प्रमाणका विश्लेषणबाट यही एउटै मात्र रूप हेरी अन्य तान्त्रिक कर्मकाण्डीय दृष्टान्त एवं प्रमाणका आधारमा देखापार्न आउने तिनका माथि पनि उल्लेखित र अन्य अनेक तान्त्रिक स्वरूपलाई चाहिँ बिसर्न सकिन्छ ।⁹

नेवार सांस्कृतिक जीवनमा विस्कटे पर्वको तेश्रो दिनलाई जसरी स्याकोत्याको भन्ने चलन छ, त्यसरी नै त्यसको भोलिपल्टको विशेष सांस्कृतिक दिन चैत्र मसान्तलाई बुभाउनुपर्दा कोलुक्यात/कुलुक्यात/क्वरुक्यात/कुरुक्यात भन्ने चलन अहिले व्यापक थियो ।¹⁰ कालचक्रले कोलुक्यात बिसिएर अहिलेको बोलिचाली व्यवहारमा हराईसकेको छ । यस अन्वेषणबाट चैत्र मसान्तमा हुने दुमाजुदेवीको राजकीय-फलाभिषेक यात्रा कोलुक्यात हो भन्ने निष्कर्ष भएको छ ।¹¹ यति बुझेपछि पूरै प्रस्तुत अन्वेषणको फरक दृष्टिकोणका साथ छुट्टै अन्वेषण गर्न पनि हतार भइसकेको आभास हुन्छ । किनकी कोलुक्यात दुमाजुसित मात्र सम्बद्ध देखिन आएको छ । कोलुक्यात लाई फलाभिषेक मान्दा मानेश्वरी, तलेजु र अन्य उच्चतम देवदेवीलगायत राष्ट्रिय महत्वका मल्लकालीन सांस्कृतिक उत्सव, लोकजीवनका संस्कार, पूजाकर्म आदिमा समेत हुन्छ वा हुँदैन भन्ने कुरा पनि महत्वपूर्ण हुन आएको छ ।

मूर्त, अमूर्त संस्कृति पनि इतिहास पुरातत्वका सर्वकालिक साक्षी हुन् । अहिलेसम्म पनि कुनै न कुनै रूपले चल्दै आएको दुमाजु-संस्कृतिभित्रका अनेक विधान-प्रकरणले ऐतिहासिक सामग्रीका नखुलेका कुरा मात्र प्रकाशमा आएको नभएर पुरातत्वका दृष्टिले इतिहासको कालप्रवाहमा कुनैबेला कारणवश विलुप्त हुनपुगेको युथुनिमम् नामको पूर्वमध्यकालको एउटा प्रसिद्ध दरबार दुमाजु अवस्थित भक्तपुर राजदरबार र सो परिसरकै पृथ्वीको गर्भमा पुरिएको छ । भन्ने कुराको आशलागदो संकेत पनि यिनले दिएको छ । पुरातात्विक उत्खनन हुन सकेमा सत्य कुरा प्रकाशमा आउने नै छ ।

मल्लकालमा राजकीय महत्वका साथ निकै धूमधामले मनाईने दुमाजुदेवीको जात्रा मात्र नभएर केही लोकप्रिय विधान पनि विलुप्त हुने अवस्थामा पुगिसकेको कुरा अन्वेषणबाट देखिन आएको छ । उदाहरणका निमित्त मेषसंक्रान्तिमा दुमाजुदेवीलाई त्रिपुर विद्यापीठ आगममा भित्र्याउने जात्रा केही वर्ष यतादेखि कारणवश बन्द भइसकेको कुरा सुन्नमा आएको छ । कुनै बखत चरमचूलीमा पुगेको एक समृद्ध सभ्यताको दुःखद पतनको यो एउटा सानो अमूर्त सूचक- नमूना मात्र हो । दुमाजुचोकमा पुगेपछि त्यहाँ यत्रतत्र छरिएका वास्तु-अवशेष मूर्त रूपमा देखा पर्ने केही ठूला नमूना हुन् । सुकेको दुमाजु पुखुले पनि

यस्तै दुःखलागदो संकेत दिइसकेको छ । मानिसले नभएर त्यहाँ भागिएका रूखका जराले केही अवशेषलाई मात्र भए पनि मानिसको पञ्जाबाट चलनै नसकिने गरी च्यापेर संरक्षण गरिरहेको देख्दा केही राहत मिल्छ । समग्रमा यसरी हराउँदै गएको यस्ता संस्कृति र विक्षिप्त कलाकृतिले यस्तो सन्देश दिन खोजेको प्रतीत हुन्छ - "हाम्रो देश सांस्कृतिक सम्पदाले धनी छ तर अवस्था चाहिँ साह्रै जीर्ण र जर्जर छ

सन्दर्भग्रन्थसूची

- 1 लैनसिंह बाङ्गदेल-प्राचीन नेपाली मूर्तिको इतिहास, काठमाण्डौ, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०३९, पृष्ठ २१-२९, चित्र संख्या १-२९
- 2 पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ- भक्तपुरको नवदुर्गा गण, भक्तपुर, बविता श्रेष्ठ, वि.सं. २०६०, पृष्ठ ३-२४
- 3 डा. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ- त्रिपुर र युथुनिमम् राजकुल, भक्तपुर, भक्तपुर नगरपालिका, वि.सं. २०५८, पृष्ठ १४-१५
- 4 (क) धनवज्रचार्य - डोयहरू को हुन् ? पूर्णिमा ४ पूर्णाङ्क, वि.सं. २०२१, पृष्ठ २०-३०
(ख) डोय को शाब्दिक अर्थ के हो र किन उनीहरूलाई मध्यकालीन-उपत्यकाबासीले डोय भने ? खोजकै विषय छ । तथापि यस बारेको एउटा चित्तबुझ्दो तर्क-टिप्पणी चाहिँ कुलचन्द्र कोइरालाले यसरी प्रस्तुत गरेका छन्- देव शब्दको पालि प्राकृतमा डोय हुन्छ । महाराष्ट्री प्राकृतमा पनि यो शब्द व्यवहार भएको हुन्छ । अतः देव नामान्तधारी राजाका पूजाहरू अथवा तिरहुँतिया डोय कहलाएको पाइन्छ । "भगवती दुमाजु" नेपाली संस्कृति, वर्ष ६, अंक ३, २०४७, पृष्ठ ३
- 5 धनवज्र वज्राचार्य - जनकपुरलाई पुनः प्रकाशमा ल्याउनमा सेन राजाहरूको योगदान सिंहावलोकन, मैथिली विशेषाङ्क, वि.सं. २०४६, पृष्ठ ३५
- 6 नेपाल उपत्यकामा डोयहरूको पहिलो आक्रमण ने.सं. २३१ मा भएको थियो । (धनवज्र वज्राचार्य, कमल प्रकाश मल्ल-दि गोपालराज वंशावली, काठमाण्डौ, नेपाल रिसर्च सेन्टर, ई.सं. १९८५, ३२-३३ पत्र)
- 7 Mark S.G. Dyczkowski-The Cult of the Goddess Kubjika, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2001, 1-78.
- 8 "ॐ नमः श्रीकृष्णिकादेव्यायै ॥ ततो दुमाजुया थापूजा विधि लिषित ॥ ... इति श्री कृष्णिकादेवीया थापूजा विधि ..." (भक्तपुर तलेजुका पुजारी सुरेन्द्रवीर कर्माचार्यको संग्रहमा रहेको दुमाजु-पूजापद्धति ग्रन्थ अनुसार)
- 9 श्रेष्ठ, २०५८, पृष्ठ २१-२९
- 10 "सं. ३८१...वेशाष कृष्ण आदीवार रात्रिस युथुनिमम् डोनिमम् डोयिनी माम नम देवीसके स्याङ्गा तेजमाल रावुतस्यम्"(३६ पत्र)
"सं. ४७०... डवयिनी मामसके भैरवपट याड ..." (५२ पत्र)- वज्राचार्य, मल्ल, १९८५

- 11 "ॐ नमः श्री डुइनी मातृका देव्यै श्रीश्रीश्री डुयिनी मातृका इष्टदेवत्यां नित्य कर्माचन निमित्यर्थ श्रीश्रीश्री जययक्षमल्लदेवस्य जामात्रा श्रीश्री जय हर्षमल्ल देवन श्रीश्री रत्नादेवी प्रतिमा रजतनिर्मित जलपात्रं ... सम्बन्त ६०२ माघवद्वि ४ शुभमस्तु" डा. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ भक्तपुर तलेजुको जलपात्रका अप्रकाशित अभिलेखहरू, पासुका, वर्ष २, अङ्क ९, वि.सं. २०५५, पृष्ठ ३
- 12 "दक्षिण कर्णाटक देशदेखि नान्यदेव राजा आई यो नेपालमा प्रवेश गरी द्विमाजु देवी स्वेष्टदेवतासहित गरी आई नेपालका राजाहरूकन भगाया ।" नयनाथ पौडेल (सम्पादक)- भाषा वंशावली भाग २, काठमाण्डौ, पुरातत्व विभाग, वि.सं. २०२३, पृष्ठ ३
- 13 डोयहरूले मान्ने इष्टदेवता भएको हुँदा दुमाजु प्रचलित रहेको मत धनवज्र वज्राचार्यलगायतका एकधरीका इतिहासकारहरूको रहेको छ । गौतमवज्र वज्राचार्यको अभिमत यस विषयमा यस्तो छ - "डोयहरूको देवता भएकोले ती देवीको नाम डोयिनी माम अर्थात् डोयहरूको पूज्य देवी भन्ने रहन गएको देखिन्छ । दुमाजु डोयिनी मामकै अपभ्रंश हो तथा ती दुवै एउटै देवता हुन् भन्ने बुझिन्छ।" (हनुमानढोका राजदरबार, कीर्तिपुर, नेपाल र एसियाली अध्ययन संस्थान, वि.सं. २०३३, पृष्ठ १५४)
- 14 गोपालराजवंशावली, भूमिसम्बन्धी तमसूक ताडपत्र, शिलापत्र लगायतका अनेक कालका केही मध्यकालीन ऐतिहासिक सामग्रीमा उपाध्याय-ब्राह्मण, मुलमी बैद्य, मानन्धर आदिलाई पनि डो/डोय विशेषणले सम्बोधन गरिएको पाईएको छ । यो कुरा विचारणीय छ । यताबाट डोयहरूले मान्ने देवीमात्र नभएर तलेजुको आगमनपूर्व र त्यसपछि पनि तिरहुतबाट अनेक कालमा नेपाल उपत्यकामा आई बसोबास गरी यहाँको समाज, प्रशासन, धर्म, राजनीति आदिमा समेत उल्लेखनीय प्रभाव र हैसियत जमाउन सफल रहेका उपर्युक्त अनेक जातिहरू पनि उपत्यकाको लौकिक जीवनमा डोय कहलिएका थिए भन्ने कुराको संकेत मिल्छ । यस विषयमा छुट्टै अध्ययन हुनु आवश्यक छ ।
- 15 ईशाको सोह्रौं शताब्दीको पूर्वाद्धसम्ममा दुमाजुदेवीको प्रतिरूपको प्रतिष्ठा स्वतन्त्र राज्य कान्तिपुर र ललितपुरमा भईसकेको दृष्टिगोचर हुन्छ ।
- 16 १स्वस्ति ॥ श्रीश्री जययक्षमल्लदेवस्य भार्या श्रीश्री कर्पूरदेवीतस्या अनिज श्रीश्री जय हर्षमल्लदेव तेनापि निवेदित मिदं जलपात्र शुभमस्तु (श्रेष्ठ-०५५, पृष्ठ ३) रत्नादेवी हर्षमल्लदेवकी पत्नी तथा यक्षमल्लकी बहिनी हुन् । कर्पूरदेवी चाहिँ यक्षमल्लकी रानी तथा हर्षमल्लदेवकी दिदी हुन् । (श्रेष्ठ-उही, पृष्ठ ३-४)
- 17 यताबाट बहुमूल्य पत्थर, सुन, रत्न आदिले निकै कलात्मक रूप दिएर बनाईने यस्ता आभूषण विशेषगरी मल्लकालको राजपरिवारलगायतका उच्च सामाजिक हैसियत भएका वर्गमा प्रचलित रहेको जानिन्छ ।
- 18 (क) १श्री ३ दूयिनीमाजुस्त श्री २ जयनरेन्द्रमल्लदेवन ध्व तरीका दुता सं. ६६३ चैत्रवदि ६ ।
(ख) १श्री ३ दूयिनीमाजुस्त श्री २ जयनरेन्द्रमल्लदेवन ध्व तरीका सं. ६७९ पौषवदि १०
- 19 श्रीश्रीश्रीदुमाजुस्के लाकचंगल दाडास श्रीश्रीजय भूपतीन्द्रमल्ल दयका (डा. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ-दुमाजुको अप्रकाशित अभिलेख, पासुका, वर्ष ४, अङ्क ३, मंसिर १, ०६०, पृष्ठ ५
- 20 त्रिखुटीको अभिलेख- १ श्री ३ दुमाजस वस्त्र न दयकाव श्री २ जय रणजि (त) मल्लदेवसन दुता.तो. ११ मं. ८ त्रय सं. ८४४ चैत्र शुदि १५ शुभ ॥
- कलात्मक पात्रका अभिलेख (क) १स्वस्ति ॥ श्री ३ दुमाजुया वस्त्र न श्रीश्रीजय रणजितमल्लदेवसन दयकाव दूता ॥ सं. ८६९ चैत्रवदि ६ तो. २० मं. २ ग्यं शुभं ॥
(ख) १स्वस्ति ॥ श्री ३ दुमाजुया वस्त्र न श्रीश्रीजय रणजितमल्लदेवसन दयकाव दुता सं. ८६९ चैत्रवदि ६ तो २२ मं. २ ग्यं शुभं ॥
- सिंहमूको अभिलेखः १ स्वस्ति श्री ३ दुमाजुया दाम न दयका श्री २ जय रणजितमल्लदेवसन सं. ८६९ चै.व. ६ तो. ९ मं. ७ ह
- ज्वला न्हायकको अभिलेखः श्री दुमाजुया वस्त्र न दयका सं. ८६९ चैत्रवदि ६ तो. ७ र ४
- सिंहासनको अभिलेखः १स्वस्ति श्री ३ दुमाजुया वस्तु न श्रीश्रीजय रणजित मल्लदे वसन सुवर्णवृक्षतोरण छेभलकुट सहितन दयकाव दुता ॥ ८६९
- 21 यस बरौंचामा तत्कालीन राणा प्रधानमन्त्री पद्म शम्शेरको नामले बनेको श्रीपद्म हाइस्कूल बसेको छ ।
- 22 इपाछेंटोल निवासी विनोदराज शर्माका अनुसार केही समय पहिले यहाँ ती भन्दा केही साना आकृतिका अर्को एकजोडी सिंह थिए ।
- 23 विनोदराज शर्माका अनुसार पीठ रूपका ती ढुङ्गालाई नारायणका रूपमा मान्ने चलन छ ।
- 24 यी खापा खोलेर हेर्न हुन्न, गुप्त स्थानको प्रवेशद्वार यो हो, यताबाट भण्डारखाल पुगिन्छ भन्ने जनधारणा चलेको पाइन्छ ।
- 25 डा. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, अरिहिटीका अभिलेखहरू, भक्तपुर, संख्या १२५, वि.सं. २०५४, पृष्ठ ४३
- 26 ... वैशाख कृष्ण तृतीया आदीतवार रात्रिस युथुनिमम् डोयिनी माम नाम देवीसके स्याडा तेजमाल रावुतस्यम् (वज्राचार्य, मल्ल, १९८५, ३६ पत्र, अनूदित पृष्ठ ९२)
- 27 यहाँनिर कोइराला (०४७, पृष्ठ २) ले उल्लेख गरेको प्राचीन डुम्भ जातिकै सन्तान कोलमुण्डाहरूका देवी डुम्बादेवीको पनि स्मरण हुन्छ जसलाई नरबलि लगायत विभिन्न पशुबलिद्वारा उपासना गरिन्थ्यो । यद्यपि दुमाजुदेवी र डुम्बादेवी शक्तिको एउटै रूप र एउटै मूल शब्दको अलि फरक तर उही नामका केही सामान्य अन्तर मात्र हुन् वा होइनन् भन्ने कुरा चाहिँ खोजिकै विषय छ ।
- 28 तलेजुका राजोपाध्याय-ब्राह्मण, जोशी र कर्माचार्यद्वारा सम्पन्न गरिने तान्त्रिक पूजा विधान ।

29 केही उदाहरण यसप्रकार छन् :-

गंगाराविणस वेरस, त्रिभयटो बेलस ॥ ॥दुमाजुस्के, वास, हि रुयाव, ध्वबेलसं, मभिं धापूजा याडा गंगा राणि त्रिभत्वं ॥(गंगारानीको पालोमा, त्रिभय ...का बेलामा ॥ ॥ दुमाजुकहाँ दांतमा रगत बगेर, यति बेला, अशुभ (भयो) धा पूजा गरियो गंगारानी त्रिभय ...। (संख्या ४)

गंगाराणिया म्हं १६ दुगु, तलेसजुस्के, म्हं २दुमाजुस्के म्हं ८ तलेजुस्के, म्हं २ दुमाजुस्के, मेर म्हं जुजुया म्हं ६ म्हं २ दुमाजुस्के ॥ न्यानघडिचा, ग्वड, त्रिभयत्वं म्हाति २ बिया ... (गंगारानीको १६ वटा बोका तलेजुकहाँ, २ वटा दुमाजुकहाँ ... तलेजुकहाँ ८ वटा, अर्का राजाको ६ वटा, २ दुमाजुकहाँ ॥ रकसीको पवित्र भाँडो, पान त्रिभय ... लाई बेगलाबेगलै दिइयो)

(संख्या ५-६)

सम्बत् ६९९ माघवदि ५ ध्व कुन्हु पूजायाडा, श्रीश्री गंगाराणि प्रमुखं त्रिभयत्वं ॥ ॥ राजायापनिस, चुडाकर्णया, दुसलकुन्हु दुमाजुस्के... पूजा माला ॥ (संवत् ६९९ माघ कृष्ण ५ यो दिन पूजा गरियो, श्रीश्री गंगारानी प्रमुख... राजाहरूको चुडाकर्मको भित्र्याउँदा)* खेरी दुमाजु कहाँ पूजा चाहिन्छ ।

(संख्या ७)

श्रीश्री गंगाराणि त्रिभयत्वं ॥ सम्बत् ६९९ माघ शुदि ५ ॥ ॥ दुमाजुस्के नित्यकर्म याडाव चोले , जगत न् देव जापर बरे, थियाव, पुनव्वाट मज्जाताथे नित्यकर्म याडा... (श्रीश्री गंगारानी तीन भय (हुँदा) ॥ संवत् ६९९ माघ शुक्ल ५ ॥ ॥ दुमाजुकहाँ नित्यकर्म गरिरहुँदा जगत (भन्नेले) देउताको बलिपात्र ... छोएरफेरि एकपल्ट मर्यादा अनुसार नित्यकर्म गरियो ...)

(संख्या ९)

सम्बत् ८०५ ... दुगुम्हं २, दुथुस, म्हं मानेश्वरीस, म्हं १, दुमाजुस्के, न्यानसमय, धापूजा जोरण ॥ (संवत् ८०५ ... दुईवटा बोका दुधु (देउता) कहाँ मानेश्वरीकहाँ १, दुमाजुकहाँ १ माछा# सहितको समय र धापूजा (बेलाका) सामग्री)

(संख्या ३५-३६)

योगेशराज अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएको एउटा ऐतिहासिक घटनाबलि, पासूका, वर्ष ४, अंक ५, माघ १, ०५६, पृष्ठ ३-८

* विनोदराज शर्माका अनुसार कुनै पनि दशकर्म विधानको एक दिन अघि गरिने पूर्वाङ्ग-कर्मलाई दुसुल भनिन्छ । आजभोलि प्रचलित दुसो कै पूर्व रूप यो दुसल हो ।

३ विनोदराज शर्माका अनुसार रकसीसहितको समयलाई न्यानसमय भनिन्छ । स्थानीय लोकजीवनमा आजभोलि पनि रकसीसहित समय चढाउनुपर्दा न्यानसमय छायागु भन्ने चलन छ ।

30 पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ- भक्तपुरको नवदुर्गा गण, भक्तपुर, बविता श्रेष्ठ, वि.सं. २०६०, पृष्ठ १०३, १८१

31 (१)

१. ॐ नमः गणेशायः ॥ चैत्रशुक्ल, ॥ विश्वजात्राया, खंप्वस, स्वान केपो-
२. ल छ्येय ॥ पोल १ दुमाजुस्त ॥ पोल १ वंकुलि ॥ पोल १ मानेश्वरी ॥ पोल १
३. पिथु ॥ पोल १ सकलभिं ॥ पोल १ तलेजुस्त । ध्वकंधनं जोपयके ॥ दं १४
४. ग्वय ३५ दुगु म्हं ३ ॥ ध्वते, स्याकोत्याको, न्हुथु कुन्हु खंप्वस छ्येय ॥ ॥
५. तवदेलस, स्याकोत्याको कुन्हु, धापूजा याय ॥ दुमाजुस्के, पंचबलि जक्व
६. उपल ॥ ॥ कुलुक्यात कुन्हु, खंप्वस स्वान केपोल छ्येय ॥ पोल ८ दं ४

(२)

१. ग्वय ५ ॥ पोल १ दुमाजुस्त ॥ पोल १ वंकुल ॥ पोल १ मानेश्वरीस्त ॥ पोल
२. १ पिथु ॥ पोल १ तुपोरजु, आदिन, राजपूजायातं ॥ पोल १ भैरवजुं ॥
३. पो १ नकिनिजु ॥ पोल १ तलेजुस्त ॥ ध्वकंधनं स्वानके जपयके ॥ हंस
४. म्हं ६ न बो थय, म्हं ३ दुमाजु, म्हं १ बताजु, म्हं १ नकिनीजु, म्हं १ भैर-
५. वजु, म्हं १ तुपोलजुस्त, ध्वते खंपोस छ्येय ॥ ॥ कुलुक्यात कुन्हु
६. यंया किसक्व दुमाजुस्त, वसंतपूलि दुमाजुस्तं, पूजा जु २ नेभेयातं

(३)

१. १२ ग्वय ३० हंस म्हं ४ ॥ नेभेयान ॥ ध्व हंस म्हं २ राजस दु बिय ॥
 २. म्हं २ आचार्ययातं काय ॥ ध्वते कुकुक्यात कुन्हु ॥ ॥ संक्रान्ति कु-
 ३. न्हु पूजा जु २ हंस म्हं २ नेभेयातं ॥ नैव्यद्य जोरन दयकाव जुजु बि-
 ४. युव, हंस म्हं १ न दवथ्यं स्मय याय ॥ मज्जातथ्यं देव चालन याडाव
 ५. सिन्धूरि जात्रा याडाव, देव दुहा विज्याचके, देश डुयकाव स्वकनबुस,
 ६. पूजा जु २ हंस म्हं २ नेभेयात, देव धापना याडाव यात्रा याडतय”
- धनवज्र वज्राचार्य-वर्षकृति : एक अप्रकाशित ठयासफू, कन्ट्रिव्युसन्स टू नेपलिजं स्टडिज, भोलम १४, नं. १, डिसेम्बर १९८६ पृष्ठ ७६-७९

32 नयाँ संवत्सर शुरू हुने दिनलाई मानेर चैत्रशुक्ल भनिएको हो । किनकी ज्योतिषशास्त्र अनुसार सो दिनलाई वत्सरारम्भ मानिन्छ । साठीवटा संबत्सरमध्येको एउटा संवत्सर चैत्रशुक्ल प्रतिपदादेखि शुरू हुन्छ । (विनोदराज शर्मा)

33 वडादशैको महानवमीमा खःमे नामको एउटा भीमकाय रागोलाई नवदुर्गा देवगृहदेखि ब्रह्मायणीपीठमा दौडाएर जात्रा गरी (खःमे ब्वाकिगु जात्रा) पुन्याएपछि सो रांगोलाई बलि चढाईन्छ । त्यसको मासुका टुक्रा प्रसादको रूपमा बाँडिन्छ । त्यसैगरी विस्केटजात्राको तेश्रो दिनमा पनि लाकोलाछेटोलस्थित भैरवनाथको देवगृहमा लाकोफेत नाम गरेको एउटा त्यस्तै भीमकाय रांगोलाई बलि दिई त्यसको मासुलाई आठ-आठ टुक्रा पारी बाँडने चलन छ । यसप्रकार देवदेवीलाई बलि चढाउने ती दुबै सांस्कृतिक दिनलाई जनजीवनमा स्याकोत्याको भन्ने चलन छ । विस्केटको स्याकोत्याकोमा भक्तपुर (देश) भरका जनताद्वारा देवदेवीलाई बलि चढाउने सांस्कृतिक-कर्म निकै हुन्छ ।

34 चैत्रमसान्तमा हुने राजकीय-फलाभिषेक यात्रा । यसको चर्चा तल

पनि आउँदछ ।

- 35' विस्केटजात्राको तेश्रो दिन- स्याकोल्याको पर्वमा इपाच्छेका राजोपाध्याय- ब्रह्मण र थाच्छेका जोशीहरूले इष्टदेवता दुमाजुदेवीलाई एकैसाथ देवालीपूजा गर्छन् । त्यसैगरी तलेजुबाट (सरकारी पूजा) द्यगबलिमहिन पूजा चलाइन्छ । चोकाभडेल आदिले पनि पूजा गर्छन् । चौगुठी मूगुठीहरूले महीप-बलिसहित पूजा गर्छन् । (स्थलगत अवलोकन/दुमाजुका पुजारी सुरेन्द्रवीर कर्माचार्य एवं दुमाजुदेवीलाई इष्टदेवता मान्दै आएका विनोदराज शर्माबाट प्राप्त जानकारीका आधारमा)
- 36' चुरोसहितको सिङ्गो विमिरालाई नेवारीमा गो तसि भनिन्छ ।
- 37' पूजारी सुरेन्द्रवीर कर्माचार्यका अनुसार
- 38' तन्त्रका प्रतीक-दृष्टिमा यी मसानभैरव र भैरवी विस्केट जात्राका मूलदेवता विश्वनाथ भैरव र भद्रकाली सदृश देखापर्छन् । विस्केटजात्रा हुने थलो योसिख्य मसानपरिसरमै अवस्थित छ र भद्रकाली पीठ पनि त्यहीं छ । जीवमुक्तिका अभीष्टसिद्धिमा विस्केटजात्रालाई मसानजात्राकै रूपमा पनि मान्न सकिन्छ र बाहिर जनजीवनमाभ हुने सो जात्रा संचालनको अदृश्य साँचो भक्तपुर राजदरबारको दुमाजुपीठको गुह्य तान्त्रिक पूजाविधानमै पनि दृष्टिगत हुन आउँछ ।
- 39' त्यसबखत अष्टमातृकापीठका सम्बद्ध पूजारीहरूले यहाँ पूजा-प्रसाद लिन आउँछन् र त्यसपछि सम्बद्ध पीठमा फर्की सोही शैलीमा बोकाको बलि चढाउने चलन छ ।
- 40' चैत्रमसान्तमा गरिने दुमाजुदेवीको राजकीय-फलाभिषेकसहितको पूजाविधानलाई कोलुक्यात भनिएको हो भन्ने कुराको प्रामाणिक पुष्टि वर्षकृति ठ्यासफूको अतिरिक्त ऐतिहासिक घटनाबलिका निम्न उद्धरणबाट पनि मिल्छ :

“१ राजया, कोलुक्यात पानडाव, श्री ३ दुमाजुस्के याय, राजपूजा छोय माल,

माडलजा तयमाल, देवताजनजुको दयकाव, वाजन मूलचुंकस जु-को दियमाल, ...

(चुन्दा वज्राचार्य मध्यकालया छु घटनावली छगु अध्ययन, येँ, सफू धुकू ने.सं. ११०७, पत्र संख्या५ ख)

त्यसैगरी जितामित्रमल्लकालीन धर पौः का निम्न उद्धरणबाट पनि उक्त कुराको थप प्रामाणिक पुष्टि मिल्छ :-

“श्री ३ दुमाजु आदित्यवार, कुलुक्यात रात्री मजात्रा थें पंचोपचार पूजा ... दुगु म्हं १ महादीप ... म्हं १ मेश ... खासि ग्व १”

(पौ.त्या: ३२३क)

“आदित्यवार कुरुक्यात रात्री, हंस म्हं ... महादीप ... ध्वते विसक्यातया जुरो ॥ ॥”

(पौ.त्या: ३२३ ख)

(डा. चुन्दा वज्राचार्य (सं.) जितामित्रमल्लकालीन धर पौः, कीर्तिपुर, नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, वि.सं. २०५३, पृष्ठ ३०६-७)

माथिका प्रमाणलाई लगत अर्थ लगाई वज्राचार्यद्वारा (ने.सं. ११०७, पृष्ठ २०, २१) कोलुक्यात र विस्क्यात लाई एउटै मानी कोलुक्यात नै

विस्क्रेट हो भन्ने कुरालाई एकोहोरो ढङ्गबाट प्रष्ट गर्ने प्रयास भएको छ । तर ती नै प्रमाण एवं माथि चर्चा गरिएका अन्य ऐतिहासिक सामग्रीलगायतका सांस्कृतिक प्रमाणका आधारमा विस्क्रेटजात्राभित्रकै दुमाजुदेवीसहित सम्बद्ध एक उपजात्रा वा राजकीय फलाभिषेक-यात्रा कोलुक्यात (कोलुके+यात= कोलुक्यात) हो भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ ।

नेवार सांस्कृतिक जीवनमा ऋतु अनुसार फल्ने अनेक प्रकारका विशेष फलले पनि खास महत्त्व पाउँदै आएको छ । तसि विमिरा, तुसि-काँको, खाइसि-कीप, खाइबसि-बकाइन आदि उदाहरण छन् । अनाज भने एक किसिमको भाँडोविशेषलाई नेवारीमा कुलेचा भनिन्छ । त्यस्तो कुलेचामा फलफूल र उखुका टुक्रा राखी अभिषेक गर्नुपर्दा सिको तुको लुकेगु भनिन्छ । त्यस्तै कुलेच मा फलफूलका टुक्रा राखी म्ह पूजा, किजापूजा आदि विधानहरूमा मात्र नभएर दुलही भित्र्याउँदा पनि साक्षात देवी कुमारी नै मानी अभिषेक गर्ने चलनलाई कुलेचा लुकेगु भनिन्छ । त्यसरी नै दुमाजुदेवीलाई तसि, खाइबसि आदि फलले अभिषेक गरी जात्रा गर्ने फलाभिषेक- विधानलाई कोलुक्यात भनिएको हो भन्ने कुराको निश्चय हुन्छ । विस्क्रेटजात्राका भैरवनाथको रथको अंसिमा कसिएर बाँधिईएका वीरवेताललाई विधिपूर्वक चक्का-चक्का पारी काटेर बनाइएको खाइसि-माला लगाईदिने विधानमा पनि कोलुक्यात-संस्कृति (फलाभिषेक-उत्सव) दृष्टिगोचर हुन्छ ।

A Dictionary of Classical Newari [Kathmandu, Nepal Bhasa Dictionary Committee Cwasa Pasa, AD 2000, pp. 62] मा देवरथको ध्वजस्तम्भबाट नरिवल र रोटी छर्ने जात्रा कोलुक्यात हो भनी (ठ्यासफूमा उल्लेखित “राजया कोलुक्यात पानडाव दुमाजुस्के याय” उद्धरण दिई) यसरी परिभाषित गरिएको छ : name of a festival in which bread and coconuts are showered from the mast of a god's chariot, दुमाजुको उद्धरणसहितको यस परिभाषाले प्रकारान्तरमा कोलुक्यातको अर्थ फलाभिषेक यात्रा नै हो भन्ने कुरा बुझिन्छ । तर दुमाजुको प्रसङ्गमा चाहिँ माथि उल्लेखित सांस्कृतिक प्रमाणतर्फ यस परिभाषाको अध्ययनपछि पुनर्विचार गर्दा दुमाजुलाई नरिवल र रोटीले अभिषेक गर्ने चलन देखिएन । यसले ता यहाँनिर मत्स्येन्द्रनाथको रथमाथिको खाँबोबाट श्रद्धालु भीडका माभमा फलप्रसादको रूपमा जटा-नरिवल वृष्टि गर्ने नक्याले लुइनु नामक रोचक परम्परालाई भल्भली स्मरण गराएको छ । (श्रेष्ठ, २०६०, पृष्ठ १८३)

41' मौलिक विचार साभार- विनोदराज शर्मा, सुरेन्द्रवीर कर्माचार्य

42' (क) कान्तिपुर र ललितपुरमा पनि यसै दिनमा दुमाजुजात्रा चलाइन्छ । तत्कालीन कान्तिपुरका राजा भूपालेन्द्र मल्लकी रानी भुवनलक्ष्मीले विश्वजात्रा विधानका क्रममा हुने दुमाजुदेवीको पूजाका लागि ने.सं. ८२९ मा राखिदिएका भाँडाकुँडामा उत्कीर्ण अभिलेखबाट यसभन्दा पनि अघिदेखि नै वा कान्तिपुरमा दुमाजुदेवीको प्रतिष्ठाकालदेखि नै यिनको पूजाविधान र जात्रा चलिसकेको तथा यसकालसम्म आईपुग्दा दुमाजु-संस्कृति अपरिहार्य राजकीय परम्परा बनिसकेको थियो भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ । वज्राचार्यले (०३३, पृष्ठ २४६-४७) ५३, ५४ र ५५ संख्यामा प्रकाशमा ल्याएको भुवनक्ष्मीदेवीका ती अभिलेखका सारांश यसप्रकार छन् -

श्री दुमाजुया विश्वयात्रा ... नभोभास पूजायायत,ध्व लिलया कोटल

श्री २ भुवनलक्ष्मी देवीसन दुन्ता जुरो ॥ ... सम्बत् ८२९ चैत्र वदि ५ मेख सन्क्रान्ति अंगारवार ध्व कुन्हु शुभ ॥ (५३ संख्या)

श्री ३ दुमाजु प्रीतिन दस छपोल मेखसंक्रान्ति कुन्हु पूजा याय यात श्री ३ भुवनलक्ष्मी देवी सन दुन्ता सम्बत् चैत्र वदि १४ मेखसंक्रान्ति शुभ (५४ संख्या)

माथिका अभिलेखमा “दुमाजुको जात्रालाई विश्वयात्रा भन्ने संज्ञा दिईएको छ ...” भनी वज्राचार्यले लेखेका छन् । (ऐजन पृष्ठ १५५) तर अभिलेखको मूल आशय त्यसो नभएर माथि चर्चा भए बमोजिम विश्वजात्रा विधानका क्रममा हुने दुमाजुदेवीको पूजाका सिलसिलामा विश्वयात्राको उल्लेख ती अभिलेखमा हुन आएका हुन्, दुमाजुजात्रालाई विश्वजात्रा भन्न खोजिएको होइन भन्ने कुरा बुझिन्छ । यदि यसो होइन र वज्राचार्यको माथिको भनाईलाई मान्दा मेषसंक्रान्तिमा हुने अन्य महत्वपूर्ण विधानलाई एकातिर पन्छाई, दुमाजुजात्रा मात्रै विश्वजात्रा हो भनी अर्थ लगाउनु पर्ने हुन्छ । अनि त्यसरी अर्थ लगाउँदा कान्तिपुरको मात्र नभएर अन्य दिन, आगामि दिन र यसै दिनमा हुने विधान वा जात्रालाई छोडि मेषसंक्रान्तिमा हुने दुमाजुजात्रालाई नै विश्वजात्रा भनी मान्नुपर्ने हुन्छ । अनि वर्षकृत्ति ठयासफूमा उल्लेखित चैत्रशुक्लदेखिको विश्वजात्रा विधानका साथै स्याकोत्याको, कोलुक्पातलगायत अहिलेसम्म चल्दै आएको आठ रात र नौ दिन लामो मल्लकालीन विश्वयात्रालाई कहाँ राख्ने त ! यसकारण उपलब्ध ऐतिहासिक सामग्री र प्रचलित सांस्कृतिक प्रमाणको तुलनात्मक अध्ययनबाट निस्कने सही अर्थका आधारमा यसो भन्न सकिन्छ- दुमाजुजात्रा मात्र विश्वजात्रा होइन, विश्वजात्राभित्रकै एक उपजात्रा वा विधान दुमाजुजात्रा पनि हो ।

(ख) मल्लकालमा राजा राजपरिवारका कुनै सदस्यको मृत्यु भएमा, कुनै कारणवश राजपूजा रोकिन गएमा पनि राष्ट्रिय महत्त्वका सांस्कृतिक जीवनमा चलेर आएका देवदेवीका जात्रा, पर्वपूजा विधान आदि चाहिँ यथावत् चल्दथ्यो भन्ने कुराको एउटा उदाहरण दुमाजुजात्राका प्रसङ्गमा ठयासफूको निम्न उदाहरणबाट [D.R.Regmi MEDIEVAL NEPAL PART III, Calcutta, AD 1966, pp. 104-5] पनि मिल्छ - “सं. ८५८ चैत्र शुक्ल ॥ सप्तमिया रात्रिस श्रीबाघमल्ल ठाकुलसिक... राजाजुकोचछिन्हिछि दुमाजुया छेस खेलस रूकना चोड ... मेषसंक्रान्ति न्यथुकुन्हु श्रीश्रीश्रीतलेजुसं स्याकोत्याको पूजायाक ... श्रीश्रीश्रीदुमाजुयायात यातका ॥ घत दानं वियक ॥

43 वैशाख महीनामा तीतो खानुपछ् भनेर खाइने खाइसि, खाइबःसि फल तीतै हुन्छ । ज्वर निको पार्ने आयुर्वेदिक औषधिको रूपमा अहिले पनि प्रयुक्त हुँदै आएको खाइबःसिको गुणका बारेमा नेपाली बृहत् शब्दकोशमा (काठमाण्डौ, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०४०, पृष्ठ ९२७) यसरी वर्णन गरिएको छ- “... नपाक्ता हरिया र पाक्ता पहुँला हुने भुप्पा-भुप्पा परेको ससाना फल फल्ने ... आयुर्वेदमा कफ, कीरा, कुष्ठ र विषनाशक तथा ठण्डा गुण मानिएको एक जातको नीम महानीम्ब”

प्रत्येक महीनामा नयाँ र फरक-फरक स्वादका फलफूल, तरकारी र अन्न देवदेवीलाई अर्पण गरी प्रसादको रूपमा ग्रहण गर्ने चलन नेवार सांस्कृतिक जीवनमा अहिले पनि छ । यसो हुँदा दुमाजुदेवीलाई खाइबःसि फलले फलाभिषेक गरी प्रसादको रूपमा ग्रहण गर्ने चलनले

एकातिर वर्षदिनसम्मको रोग निको हुन्छ भने गहिरो जनविश्वास छ भने अर्कोतिर यस महीनामा तीतो खानुपछ् भन्ने चलनलाई पनि पुष्टि गर्छ । अनि शायद यसैकारणले होला मेषसंक्रान्तिलाई खाद्य सल्हु पनि भनिन्छ । (मौलिक विचार साभार-विनोदराज शर्मा)

44 कान्तिपुरको दुमाजुजात्राका प्रसङ्गमा घटदान गर्ने चर्चा माथि गएको ठयासफूको उद्धरणमा पनि परेको छ । यो चलन भक्तपुरमा पनि छ । यसको अतिरिक्त जोगिचक्र पूजा चलाई दर्शनधारीहरूलाई मूलचोकको स्नेहमण्डपमा भोजन ग्रहण गराउने सो मण्डपमा चैत्रमसान्त (कोलुक्पात) मा पनि बत्ती बाल्नुपर्ने आदि विधान राजा जगत्प्रकाश मल्लले थपि चलाएका रहेछन् भन्ने कुरा ने.स. ७८२ को अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ । अभिलेखाँश यस्तो छ “नेपालमण्डले, ... श्रीश्री जयजगत्प्रकाशमल्लदेववर्मणा स्नेहमण्डपे दर्शनधारीभोज्यकरणार्थ... मेषसंक्रान्ति नेहु रिव जोगिचक्र याय... महानवमी कुन्हु, प्रसाद चवदश, स्वरुक्पात ध्व सोघातम मता छोयके ...” (भोलानाथ पौडेल - स्नेहमण्डप, पूर्णिमा, ७ पूणाङ्क, वि.सं. २०२२, पृष्ठ ४६)

45 पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ-भक्तपुरमा तान्त्रिक शक्तिको युग, (विद्यावारिधि शोधग्रन्थ), काठमाण्डौ, त्रि.वि., केन्द्रीय इतिहास शिक्षण समिति, वि.सं. २०५०, पृष्ठ १५१

46 यसरी दुमाजुदेवीको जात्राका क्रममा यिनलाई मूठीका गुठीयारहरूले आफ्ना आगमगृहमा भित्र्याई पूजा गर्ने र त्यसपछि फिर्ति-सवारी गर्न विद्यापीठका आचारजुहरू (कर्माचार्य)का आगमगृहमा लैजाने चलनले यहाँनिर ठयासफूमा वर्णित सोही चलनको एक झलक “... देवगुठ कतकया, छेस विज्याचकाव, लिताहयाव, आचादया छेस विज्याचके...” (वज्राचार्य, ने.सं. ११०७, पत्र संख्या ५ (ख) लाई संभाइरहेको छ ।

47 यद्यपि उनी प्राण मल्लको विरुद्धमा जीत मल्ल र वरपरका सामन्तहरूलाई आफनो पक्षमा मिलाई भक्तपुरमा आफनो राजनैतिक धाक जमाउन पनि प्रयत्नशील थिए । भक्तपुर राजदरबारको मूलचोकको पश्चिमपट्टिको छानामा देखापर्ने ११ वटा गजूरमध्ये ५ वटा प्राण मल्लले र ६ वटा गजूर चाहिँ नरेन्द्रमल्लले ने.सं. ६६६ मा चढाएका थिए । यो कुरा ऐतिहासिक घटनावली (वज्राचार्य, ने.सं. ११०७, पौ ल्या २) को निम्न उद्धरणबाट मिल्छ-“संवत् ६६५ वैशाखकृष्ण द्वादशी रेवतीनक्षत्र, आयुष्मानयोग वृहस्पतिवार, ध्वकुन्हु श्री ३ आगमम गजुलिछ्यायादिवस, श्री२ जय प्राणमल्लदेवठाकुरस्य, अहोरात्र यज्ञयाडन पु५ गजुलि छ्याया या दिन ॥ ॥ संवत् ६६६ मार्गशिरपूर्णिमा रोहिनी, सिद्धि, बुधवार श्री ३ आगमसके गजुलि पुपु ६ छ्याया दिवस श्री २ जयनरेन्द्रमल्लदेवठाकुरस्य, अहोरात्र यज्ञ याडन ॥ ॥”

48 (क) वज्राचार्य (२०३३, पृष्ठ १५३), (ख) कोइराला (२०४७, पृष्ठ ५), (ग) श्रेष्ठ (२०६०, पृष्ठ १८५)

वज्राचार्य (ऐजन, पृष्ठ १५३) ले दुमाजुदेवीको लक्ष्मी रूपमा हाँडिगाउँको अंशुवर्माको अभिलेखमा उल्लेखित श्रीदेवीलाई संभिन पुगेको छन् । तर पूर्वमध्यकालीन आगन्तुक देवी दुमाजुलाई उत्तरलिच्छविकालीन राजकीय श्रीदेवीसित दाँज्ने वा सो सदृश मान्ने

चित्तबुभ्रदो आधार चाहिँ देखिएन । तैबिसेक ती श्रीदेवीले ता यहाँनिर दुमाजुलाई नभएर हाँडिगाउँके त्यसबखतकी मूल मानेश्वरी र परवर्तीकालका मल्लकालीन दरबार र त्यसका अनेक मुकाममा प्रतिष्ठापित हुनपुगेका इष्टदेवताकै रूपमा पूज्य तिनकै प्रतिरूप मानेश्वरीहरूलाई भक्तभली संभाइरहेका छ । यसैकारण हालसम्म पनि भक्तपुर प्रत्येक वर्ष वैशाख शुदि ५ रोजमा बोका हाँससहित हाँडिगाउँको मानेश्वरीलाई इष्टदेवता मानेर देवालीपूजा पठाउने चलन छ । निःसन्देह यस सांस्कृतिक प्रमाणले पनि मूल मानेश्वरी मात्र नभएर उत्तरप्राचीनकालका दरबारसमेत हाँडिगाउँमा थियो भन्ने कुराको संकेत दिएको छ । त्यसरी नै गोपालराजवंशावलीमा (२१पत्र) राजा मानदेवले आफनो नामबाट प्रतिष्ठा गरेको मानेश्वरी यिनै हुन्, यसोहुँदा मानगृह पनि हाँडिगाउँमै थियो भन्ने कुरा समेत प्राकारान्तरमा बुझिन्छ । राजोचित श्री ले युक्त देवी लिच्छिवी राजाहरूका इष्टदेवता हुन् । (धनवज्र वज्राचार्य- लिच्छिविकालका अभिलेख, काठमाण्डौ, नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, वि.सं. २०३०, पृष्ठ ३०३) भन्ने कुरामा सन्देह छैन । तर एउटा मात्र श्री लाग्दैमा दुमाजुलाई श्रीदेवीसित दाँजे हो (वज्राचार्य, २०३३, पृष्ठ १५३) भन्ने मल्लकालका अभिलेखका ता कुरै छाडौं, उत्तरप्राचीनकालदेखिको यो परम्परा दुमाजुमा मात्र नभएर मानेश्वरी र तलेजुमा दृष्टिगत हुन आउने कर्मकाण्डित प्रमाणबाट पनि जीवन्त रहँदै आएको कुराको पुष्टि मल्ल । उदाहरणका लागि मानेश्वरी, दुमाजु र तलेजु अनि पूजाका क्रममा तिनलाई आवाहन गरी बसालिने तिनका श्रीयन्त्रलाई लिन सकिन्छ । विचारणीय कुरा के छ भने यसमा एउटा मात्र श्री लागेको छ । दुमाजुमात्र नभएर मानेश्वरी र तलेजु पनि देवी नै हुन् । सम्बद्ध देवीको मूलस्थान श्रीयन्त्र हो । श्रीयन्त्रमा देवीलाई बसालीसकेपछि तिनको नाम ओभेलमा पर्न जान्छ एउटा मात्र श्री ले सम्बोधन गरिन्छ । यसर्थ दुमाजुमात्र नभएर मानेश्वरी र तलेजु पनि श्रीदेवी हुन् । (मौलिक विचार साभार-विनोदराज शर्मा)

49 मिश्रितरूपको प्रयोगात्मक तान्त्रिक धर्मको तन्त्रमय नेवार शाक्त-संसारमा सम्प्रदाय भेद ओभेलमा परी साभा महत्व र मान्यताका साथ एउटै देवदेवी पनि जुनसुकै रूपमा पनि मान्न पूजन सकिने जटिल प्रवाह निकै सफल र लोकप्रीय रहँदै आएको पाइन्छ । मल्लकालीन राजदरबारका उच्चतम देवदेवी लगायत भैरव, अष्टमातृका, नवदुर्गा आदि यस कुराको पुष्टिका लागि उदाहरणस्वरूप देखापर्छन् । आगमगृहको मूलस्थानमा श्रीयन्त्रमाथि प्रतिष्ठित श्री रूपि तलेजुभवानी द्वार, तोरण, टुँडाल र भित्ता आदिमा महीषमर्दिनी स्वरूपमा मात्र नभएर अनेक मुद्रा वर्ण र वाहनसहित देखापर्छिन्

भने बडादशैताका तान्त्रिक बौद्धधर्मकी कन्याको शरीरमा प्रवेश गरी कहिले जीवित कुमारीकै रूप धारण गर्न पुग्छिन् भने कहिले हिन्दू बौद्ध दुबैले मान्ने जीवित नवदुर्गागणकै जीवन र मृत्युको मूल शक्तिका रूपमा देखापर्छिन् । त्यसरी नै दमाजुदेवी कुब्जिका, काली, लक्ष्मी आदि रूपमा मात्र नभएर विश्वजात्राका महाभैरवकै शक्ति भैरवी, भद्रकालीकै रूप धारण गर्नपुग्छिन् । कोलुक्यात-रात्रिको कर्मकाण्डीय विधानमा दृष्टिगत हुनआउने तिनको एउटा स्वरूप मसानभैरवकै शक्ति मसानभैरवी पनि हो । यस कुराको कर्मकाण्डीय प्रमाण त्यस रातमा विधिवत् बालिने महादीप र घेरूवा दीप हुन् । अनि यिनै कुराका पनि थप पुरातात्विक पुष्टि दुमाजुचोकस्थित तिनका लिङ्गाकृत प्रतिमा र त्यसैको साथमा रहेा गुह्येश्वरी गचाः नामक जलकुण्डबाट मिल्छ । संगैको भित्तामा चन्द्राकृत पनिछ । यसरी यी प्रमाणका प्रतीक अर्थमा शक्तिको प्राधान्यता रहेको यिनको शिवशक्तिमय स्वरूप समेत दर्शनीय हुन आइपुग्छ । यसै रूपको प्रतीक अर्थमा यहाँनिर पाँचतले मन्दिरभित्रकी कपालभैरव र मसानभैरवमाथि आसन गरेकी पंचमूखी सिद्धिलक्ष्मीको तान्त्रिक स्वरूपलाई पनि संभाइरहेको छ । सामान्यतया सिद्धिलक्ष्मी सर्वाम्नायिका देवी हुन् तापनि तिनको मूल स्वरूप पश्चिमाग्नाय हो । यसै आग्नाय अन्तर्गत पूजिने देवीहरूमा मानेश्वरी, तलेजुलगायत दुमाजु पनि हुन् । सामान्यतया पश्चिमाग्नायी-कुब्जिकाका पनि ३२ भेद देखापर्छन् । यताबाट यस आग्नायकै आधारमा पनि दुमाजुका अनेक रूप दृष्टिगत हुन्छन् ।

50 उदाहरणका लागि माथि उल्लेखित वर्षकृत ठ्यासफूमा यसका टिपोटकारले यस दिनमा सम्पन्न गर्नुपर्ने काम कुराको टिपोट गर्दा सो दिनलाई बुभाउन कुलुक्यात कुन्हु भनेका छन् भने त्यसरी नै भक्तपुरका राजा जगत्प्रकाश मल्लले मूलचोकको स्नेहमण्डपमा प्रत्येक वर्षको महानवमी, पिशाचचतुर्दशीका साथै यस दिनमा पनि बत्ती बल्नुपर्ने भन्ने सन्दर्भमा उनले पनि सो दिनलाई बुभाउन ववरुक्यात धव सोघातस मता छोर्यके भनेका छन् ।

पौडेलले (२०२२, पृष्ठ ४७) ववरुक्यात को अनुवाद बिस्केटको दिन भनेर दिएका छन् । यताबाट उनी ववरुक्यातको अर्थ खोज्दै बिस्केटसम्म पुगेतापनि यस जात्राको कुन दिन ववरुक्यात हो भन्ने कुरा सो बिस्केटको दिनले निश्चित रूपमा खुल्दैन । किनकी बिस्केटको दिन एक दिन मात्र होइन, आठ रात र नौ दिन बिस्केटका दिन हुन् ।

51 विनोदराज शर्मा, सुरेन्द्रवीर कर्माचार्य र योगेशराजसित भएका छलफलका आधारमा ।